UPDF
WWW.UPDF.COM

INTERVENCIÓN ARQUEOLÓXICA PARA A IDENTIFICACIÓN E EXHUMACIÓN DUNHA FOXA CON VÍTIMAS DA REPRESIÓN FRANQUISTA NO CEMITERIO DE SANTA MARÍA DE LUOU (TEO, A CORUÑA)

PROXECTO DE INTERVENCIÓN ARQUEOLÓXICA

Data: Setembro 2025

Promotor: Universidade de Santiago de Compostela:

Arqueólogo director da intervención: Sergio Sánchez García

Redacción do proxecto arqueolóxico: Sergio Sánchez García

Expediente Tempos Arqueólogos: T-25-222

Firmado por SANCHEZ GARCIA SERGIO - ***9923** el día 22/09/2025 con un certificado emitido por AC FNMT Usuarios

UPDF
WWW.UPDF.COM

tempos arqueólogos

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L. CIF B70608948
info@tempos.es www.tempos.es TemposArqueologos
677 164 635 650 337 454

Empresa inscrita no Rexistro Mercantil con número de protocolo 2020/58, asento 79, Diario 112, inscrición primeira de folla SC50498, folio 62, tomo 373, Sección Xeneral de Sociedades

D-U-N-S ® 469525121

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Contenido

1. Ficha técnica do proxecto ... 3
2. Abreviaturas e signos ... 4
3. Solicitude de autorización para a realización da intervención arqueolóxica ... 5
4. Introdución ... 6
5. Normativa aplicable ... 8
6. Contexto da investigación e antecedentes ... 17
7. Localización do ámbito de traballo ... 37
8. Contexto patrimonial ... 38
9. Formulación da intervención e obxectivos ... 46
10. Metodoloxía da intervención arqueolóxica ... 50
10.1. Estratexia de escavación ... 50
10.2. Rexistro da información ... 53
10.3. Fichas de rexistro ... 58
Fichas de rexistro das unidades estratigráficas ... 58
Fichas de rexistro das mostras que se recollan. ... 60
- Esqueleto do corpo enteiro ... 62
- Cranio – vista anterior e posterior. ... 63
- Cranio – vista lateral (esquerda – I - e dereita – D -). ... 64
- Cranio – base e bóveda ... 65
10.4. Material arqueolóxico ... 66
11. Remisión de informes e memoria ... 67
12. Temporalidade da actuación e equipo arqueolóxico ... 68
13. Relación nominal do equipo que participa na intervención ... 70
14. Orzamento ... 71
15. Documentación anexa e certificados ... 72
16. Planimetría ... 84
17. Anexos ... 84

1. Ficha técnica do proxecto

Título do proxecto:	Intervención arqueolóxica para a identificación e exhumación dunha foxa con vítimas da represión franquista no cemiterio de Santa María de Luou (Teo, A Coruña)
Clasificación da actividade:	Sondaxes arqueolóxicas
Municipio:	Teo
Provincia:	A Coruña
Supervisión:	Consellería de Cultura, Lingua e Xuventude
Promotor:	Universidade de Santiago de Compostela
Arqueólogo director:	Sergio Sánchez García
Arqueólogo redactor do proxecto:	Sergio Sánchez García
Empresa Arqueolóxica:	TEMPOS ARQUEOÓLOGOS, S.L. CIF B70608948 Tel. 650337454 – 677164635 info@tempos.es - www.tempos.es

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

2. Abreviaturas e signos

a.C.	Antes de Cristo
d.C.	Despois de Cristo
Cal	Calibrado
BOE	Boletín Oficial do Estado
DOG	Diario Oficial de Galicia
BOPO	Boletín Oficial da Provincia da Coruña
BIC	Ben de Interese Cultural
DXPC	Dirección Xeral do Patrimonio Cultural
LPCG	Lei 5/2016, de 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia
LPHE	Lei 16/1985, de 25 de xuño, do Patrimonio Histórico Español.
DAAG	Decreto 199/1997, de 10 de xullo polo que se regula a actividade arqueolóxica na Comunidade Autónoma de Galicia.
PXOM	Plan Xeral de Ordenación Municipal
PBA	Plan básico autonómico
m	Metros
ha	Hectáreas
m.s.n.m.	Metros sobre o nivel do mar
N	Norte
S	Sur
E	Leste
W	Oeste

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

3. Solicitude de autorización para a realización da intervención arqueolóxica

O abaixo asinante, Sergio Sánchez García, con DNI 44499236D e enderezo a efectos de notificación na Rúa Arquitecto Domingo A. de Andrade 12 baixo, 15704, Santiago de Compostela, A Coruña.

SOLICITA:

Autorización para a realización do proxecto denominado "Intervención arqueolóxica para a identificación e exhumación dunha foxa con vítimas da represión franquista no cemiterio de Santa María de Luou (Teo, A Coruña)

Documento asinado dixitalmente

Firmado por SANCHEZ GARCIA SERGIO - ***9923** el día 22/09/2025 con un certificado emitido por AC FNMT Usuarios

Servizo de Arqueoloxía
Subdirección Xeral de Conservación e Restauración de Bens Culturais
Dirección Xeral de Patrimonio Cultural
Edificio Administrativo San Caetano, Bloque 3–2º
15781 Santiago de Compostela
Tlf. 98 54 48 77
patrimonio.cultura@xunta.gal

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

4. Introdución

Redáctase o presente proxecto de intervención arqueolóxica coa finalidade de obter a preceptiva autorización para a realización da intervención arqueolóxica consistente nunha sondaxe valorativas no interior do recinto do cemiterio de Santa María de Luou, concello de Teo(A Coruña), no marco da investigación que se está levando a cabo ao abeiro do Convenio de Colaboración entre a Consellería de Presidencia, Xustiza e Depordes, a Consellería de Cultura, Lingua e Xuventude da Xunta de Galicia e a Universidade de Santiago de Compostela para a realización de actuacións de Memoria Democrática en Galicia en 2025.

O dito convenio ten como obxecto establecer as condicións polas que se rexerá a colaboración entre os organismos sinalados para levar a cabo as tarefas de Memoria Democrática no exercicio 2025.

As actuacións da Memoria Democrática 2025 integra tres liñas estratéxicas fundamentais distribuídos para a atención dos seguintes fins:

- Localización, exhumación e identificación de persoas desaparecidas durante a Guerra Civil e a Ditadura (Liña 1).

- Divulgación de traballos efectuados e resultados conseguidos, e de dignificación dos lugares de enterramento e promoción dos lugares de memoria asociados aos mesmos (Liñas 2 e 3).

Liñas e espazos de actuación de Memoria Democrática 2025 en Galicia:

- Fosa de Luou (Teo). Trátase dunha fosa de 1948 con 4 persoas enterradas. A tipoloxía da fosa é: resistencia Antifranquista.

- Fosa de Asados {Rianxo). Trátase de realizar a exhumación da fosa situada no cemiterio de asados (Rianxo) onde estarían os corpos de dúas persoas.

- Fosa de Narón/Catabois. Tratase de realizar as análises antropolíxico-forenses e xenéticas a un dos restos da fosa de Santa María a Real de Narón, que están depositados nun nicho do cemiterio de Catabois. Esta persoa, é unha das 51

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

enterradas na fosa que foi exhumada clandestinamente en 1945 e trasladada a outro lugar.

- Fosa de Viana do Bolo. Trátase de memorializar o espazo onde estaba a fosa exhumada polo equipo do Plan de Memoria dunha persoa torturada e asasinada polos golpistas en agosto de 1936, na curva das Revendeitas. Posteriormente sería inhumada no cemiterio mais próximo, no Castro, na parroquia de Pexeiros.

- Fosa de A Capela. Trátase de memorializar o espazo onde estaba a fosa exhumada polo equipo do Plan de Memoria no cemiterio da Capela para localizar e identificar os restos das vítimas da violencia do golpe de Estado, da retagarda e da guerra civil de 1936. Hai constancia de que alí foron enterrados en agosto de 1936, varias persoas.

- Fosa de San Pedro de Filgueira (Crecente). Trátase de memorializar o espazo onde estaba a fosa exhumada polo equipo do Plan de Memoria no cemiterio de San Pedro de Filgueira (Crecente) onde foi enterrada unha persoa, asasinada na ponte de Castrelo de Miño o 25 de novembro de 1936.

- Fosa de Lousame. Trátase de memorializar o espazo onde estaba a fosa exhumada polo equipo do Plan de Memoria no cemiterio de Santa Eulalia de Vilacoba (Lousame), onde foron enterradas cinco persoas.

- Fosa de Ribeiras de Sor. Trátase de realizar a primeira fase do estudo da fosa de Ribeiras de Sor (Mañón), onde están enterradas 7 persoas.

5. Normativa aplicable

No ámbito da normativa internacional, ademais do recollido nas convencións e tratados relativos á actividade arqueolóxica propiamente dita, cómpre ter en conta que o Estado español ratificou no ano 2009 a Convención Internacional para a Protección de todas as Persoas contra as Desaparicións Forzosas de 2006.

Segundo o artigo 2 da Convención, enténdese por desaparición forzada "*o arresto, a detención, o secuestro ou calquera outra forma de privación de liberdade que sexan obra de axentes do Estado ou por persoas ou grupos de persoas que actúan coa autorización, o apoio ou a aquiescencia do Estado, seguida da negativa a recoñecer dita privación de liberdade ou do ocultamente da sorte ou o paradoiro da persoa desaparecida, subtraéndoa á protección da lei*".

A Convención non só establece a obrigación dos Estados de tipificar este tipo de delitos e castigalos conforme á súa gravidade, senón que sinala tamén o deber das administracións públicas de buscar, de oficio, ás persoas sometidas a desaparición forzada, así como esclarecer a sorte das mesmas. Do mesmo xeito, recoñece o dereito dos familiares e achegados a coñecer a verdade sobre o acontecido cos seus seres queridos. En consecuencia, o cumprimento das obrigacións – de investigación das denuncias e a localización dos corpos – deben ser tarefas asumidas pola autoridade e realizadas cos recursos necesarios e apropiados para ilo (art. 24).

Por outro lado, a Lei 52/2007, de 26 de decembro, pola que se recoñecen e amplían dereitos e se establecen medidas en favor dos que padeceron persecución ou violencia, por razóns políticas, ideolóxicas, ou de crenzas relixiosas, durante a Guerra Civil e a Ditadura, dispón no seu artigo 1 que o obxecto da norma é "*recoñecer e ampliar dereitos a favor dos que padeceron persecución ou violencia, por razóns políticas, ideolóxicas, ou de crenzas relixiosas, durante a Guerra Civil e a Ditadura, promover a súa reparación moral e a recuperación da súa memoria persoal e familiar, e adoptar medidas complementarias destinadas a suprimir elementos de división entre os cidadáns, todo ilo con fin de fomentar a cohesión e solidariedade entre as diversas xeracións de españois en torno aos principios, valores e liberdade constitucionais*".

Ademais, engádese que se pretende "*o fomento dos valores e principios democráticos, facilitando o coñecemento dos feitos e circunstancias acaecidas durante a Guerra Civil e a Ditadura, e asegurando a preservación dos documentos relacionados con este período histórico e depositados en arquivos públicos*".

A lei obriga ás Administracións Públicas a facilitarlle, no marco das súas competencias, aos descendentes directos das vítimas que así o soliciten, as actividades de indagación, localización e identificación das persoas desaparecidas violentamente durante a Guerra Civil ou a represión política posterior e cuxo paradoiro se ignore (art. 11), para o cal as administracións Públicas competentes autorizarán as tarefas de prospección encamiñadas á localización de restos das vítimas de acordo coa normativa sobre patrimonio histórico e o protocolo de actuación (art. 13).

Este protocolo ao que se alude foi publicado no Boletín Oficial do Estado (BOE núm. 232, de 27 de setembro de 2011) por medio da Orde PRE/2568/2011, de 26 de setembro, logo do Acordo adoptado polo Consello de Ministros a tal efecto na súa reunión do día 23 de setembro do 2011.

O protocolo elaborouse coa finalidade de servir como guía metodolóxica e procedimental, coa finalidade de servir de referencia para os que desexan iniciar un proceso de busca, recuperación e identificación de persoas desaparecidas, naqueles casos nos que non exista un protocolo de actuación aprobado pola Comunidade Autónoma que corresponda.

Segundo o recollido no devandito protocolo[1], considérase que a apertura e exhumación dunha fosa común é unha tarefa interdisciplinar e que require a intervención de historiadores, arqueólogos e especialistas forenses.

A solicitude para a realización de traballos relativos á apertura e exhumación dunha fosa debe ser presentada, tal e como se sinala no protocolo de actuación, para que sexa aprobada pola Comunidade Autónoma correspondente e pola

[1] Recollese parte do contido do Protocolo coa finalidade de que sirva tamén como guía metodolóxica durante a execución dos traballos.

entidade local na que se atopen os restos, e debe ir acompañada dun proxecto no que, sempre que sexa posible se acrediten os seguintes extremos:

- Identificación do organismo, asociación ou particular que promove a actuación e razóns para ilo.
- Estudo documental previo sobre a localización da fosa e dos individuos que poden aparecer.
- Identificación do equipo técnico que procederá á exhumación, con identificacións dos responsables.
- Características esenciais do proxecto de intervención arqueolóxica e, no seu caso, da investigación forense a realizar.
- Calquera outro dato que sexa de interese para a avaliación e viabilidade do proxecto.

Una vez que a Administración autorice as actuacións contidas no proxecto, o procedemento constará das seguintes fases:

- Investigacións preliminares.
- Intervención arqueolóxica.
- Investigación forense dos restos humanos.
- Informe final.
- Destino final dos restos.

En canto á intervención arqueolóxica, o protocolo distingue tres apartados: informes e autorizacións, as actuacións propiamente ditas e o informe final.

En canto aos informes e autorizacións, os promotores da exhumación deben realizar as seguintes actuacións:

- Elaborar un informe previo sobre a localización e características da fosa.
- Elaborar un proxecto de intervención único que englobe, como primeira fase, a de prospección do entorno da fosa, para a súa localización exacta, e unha segunda fase de escavación, a non ser que o proxecto soamente contemple un dos aspectos, por pospoñer a segunda ou por estar a primeira xa realizada. O contido do proxecto será o seguinte:

    - Descrición dos traballos de arqueoloxía e planificación.

- Metodoloxía, no que deberá consignarse no caso da prospección a execución de tarefas de observación e/ou uso de métodos xeofísicos de teledetección. Tanto na prospección como na escavación, explicitarase a metodoloxía empregada no rexistro de datos e documentación, o tratamento e depósito dos materiais. Deberanse empregar as técnicas de prospección máis adecuadas, segundo o estándares de investigación admitidos internacionalmente.
- Medios humanos e materiais.
- Tempo de execución da intervención ou data de inicio dos traballos.
- Custo previsto da intervención.

- Solicitar os permisos e autorización correspondentes.
    - Permiso por escrito dos familiares dos falecidos ou dos seus representantes legais. No caso necesario, tanto a entidade local como a Comunidade Autónoma onde se localicen os restos deberán realizar publicacións en tablóns municipais, boletín provinciais ou autonómicos ou diarios de maior difusión. A oposición por parte de calquera dos familiares ou das entidades que os representan á exhumación deberá ser ponderada pola Comunidade Autónoma, á vista do cal, e tendo en conta os intereses dos familiares en primeiro termo, logo de darlle audiencia a estes interesados, decidirá a realización total, parcial ou a non realizacións dos traballos.
    - Acceso aos terreos: no caso de que se trate de terreos de titularidade pública, as autoridades competentes autorizarán, salvo causa xustificada de interese público, a ocupación temporal dos terreos. Si se trata de terreos de titularidade privada, deberase obter o consentimento dos titulares de dereitos afectados sobre os terreos nos que se atopen os restos. Se non se obtivese o dito consentimento, deberáselle comunicar á Administración competente para o inicio dos trámites para a ocupación temporal dos terreos. A ocupación temporal dos terreos terá a duración estritamente necesaria para a realización das tarefas de prospección e escavación e rexerase polo previsto na normativa aplicable en materia de expropiación forzosa. As

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

actuación reiniciaranse cando se resolva o expediente administrativo sobre ocupación dos terreos.

- Deberase solicitar autorización para realizar as tarefas de prospección, exhumación, e identificación á Administración titular dos terreos. Ademais deberase cumprir cos requisitos establecidos polas Comunidade Autónomas en canto a escavacións arqueolóxicas (obtención de permisos, rexistro de materiais, prazos, etc.). Tamén se necesita o correspondente permiso da entidade local onde de atopen os restos, nos casos en que resulten afectadas as competencias de execución que corresponden aos municipios ou outros entes locais (cemiterios e servizos funerarios, execución urbanística, obras ou outros servizos).
- Os achados poñeranse inmediatamente en coñecemento da entidade local correspondente, da Comunidade Autónoma, Policía ou Garda Civil, así como ao Xulgado de Instrución competente. Si se trata de terreos adscritos á Administración Xeral do Estado ou as súas entidades instrumentais, tamén de poñerá no seu coñecemento.

Xa no relativo as actuacións propiamente ditas, o protocolo especifica que os pasos a seguir son os seguintes:

- Planificación: dirección, identificación dos membros do equipo, distribución de tarefas, plan de escavación, material necesario. Respecto aos membros do equipo, e na medida en que así o requiran as necesidades de exhumación, articularase a participación de todos ou algún dos seguintes técnicos:
    - Arqueólogos: dirixirán a actuación dende o punto de vista da arqueoloxía. Sería preferible que tiveran experiencia na escavación de necrópoles.
    - Expertos en antropoloxía forense: realizarán a investigación *in situ* cando sexa necesaria e a vixilancia do traslado dos materiais.
    - Expertos en medicina forense: se a exhumación se realiza dentro dun cemiterio.

Por outra parte, o material necesario dependerá da localización da fosa, así como do número de persoas cuxa localización e exhumación se pretende. Débese dispor do equipo de escavación necesario segundo os estándares da investigación recoñecidos internacionalmente, sendo recomendable o uso de instrumentos pequenos como palustres, brochas, espátulas de madeira e instrumentos odontolóxicos. A utilización de medios mecánicos deberá ser excepcional e xustificada en cada caso.

- Documentación das tarefas realizadas. A título de exemplo, e como referencia, a documentación podería facerse en texto, debuxo, foto e vídeo. Debese fotografar a zona de traballo antes de iniciar as tarefas e despois de que conclúan. Así mesmo, elaborarase un "Diario" das actuacións, especificando os técnicos que interveñen, tempo de dedicación e as incidencias que se produzan.

  En tal sentido, débese documentar sobre o terreo calquera dato que axude na identificación dos restos, a recollida de calquera elemento asociado aos individuos (efectos persoais, restos de tecidos, etc.) ou aos feitos ocorridos (vainas e restos de munición, etc.).
- Escavación: aos procedementos de escavación asistirán, si así manifestaron o seu desexo, os familiares directos das vítimas. Son de aplicación ás intervencións arqueolóxicas as previsións do título V, relativas ao patrimonio arqueolóxico, da Lei 16/1985, de 25 de xullo, sobre o Patrimonio Histórico Español, así como as normas aprobadas sobre esa materia polas CCAA. Estes procedementos axustaranse aos estándares de investigación recoñecidos internacionalmente. A tal fin, estímase de especial importancia actuar tendo en conta as seguintes consideracións:
    - Débense ter en conta os fundamentos do procedemento de escavación en canto a referencias métricas, extracción ordenada, cribado de terras, toma de mostras, retirada de terras, observación dos perfiles de zanxa, protección do lugar, recolección de evidencias, observación do material *in situ*, tratamento dos restos, etc.
    - É fundamental o establecemento dun perímetro de seguridade, balizado e protexido para evitar o deterioro ou espolio dos restos, ao que só teña acceso o persoal autorizado. En todo caso débese poñer

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

especial coidado e meticulosidade na conservación e non deterioro dos materiais extraídos.

- En caso de localización de restos, comunicaráselle tanto á Comunidade Autónoma, como á entidade local, ao Xulgado de instrución competente, como á policía ou garda civil a entidade e características dos achados.

- Levantamento de restos: realizarase sempre coa participación de expertos en antropoloxía forense, garantindo a cadea de custodia a fin de reflexar todas as incidencias da mostra, dende que se realiza a toma ata que se destrúe ou devolve.
- Custodia dos restos e extracción de mostras: os expertos elixirán mostras que sexan significativas para proceder á identificación dos restos achados e que permitan un mellor análise para os fins deste protocolo. En canto ao resto dos achados, se non fora factible o seu traslado ao laboratorio que realice as análises, serán ou ben trasladados ao cemiterio do municipio, ou ben a aquel lugar que o Concello especifique, ou ben, manteranse debidamente protexidos e referenciados, no lugar do achado. A opción a elixir será a que apunten os expertos en antropoloxía, de acordo cos medios que ofreza o Concello ou a Comunidade Autónoma, e sempre tendo en conta a necesidade de identificación e preservación dos restos. En calquera caso, o traslado e a preservación realizaranse de acordo cos Regulamentos de Policía Sanitaria Mortuoria vixentes en cada Comunidade Autónoma, a normativa local que sexa de aplicación ao caso, ou a estatal, no suposto de que os restos se foran a trasladar a outro país.
- Traslado de mostras: deberanse reflexar e arquivar datos na toma de mostras, na conservación, no trasporte, na entrada ao laboratorio, durante o análise, e despois da análise. O informe, en todo caso, debe axustarse á Orde JUS/1291/2010, de 13 de maio, pola que se aproban as normas para a preparación e remisión de mostras obxecto de análise polo Instituto de Toxicoloxía e Ciencias Forenses (BOE de 19 maio de 2010), cando sexan remitidas a dito instituto. No resto dos caos poderán servir ditas normas de referencia para o análise das mostras, ao igual que as Recomendacións para a recollida e o envío de mostras con fins de identificación xenética da

Sociedade Internacional de Xenética Forense, publicadas polo Ministerio de Xustiza. En todo caso, o traslado de restos requirirá autorización da Comunidade Autónoma e Entidade Local competente e farase de acordo cos Regulamentos de Policía Sanitaria Mortuoria vixentes en cada Comunidade Autónoma, coa normativa local, ou estatal, no suposto de que os restos se vaian a trasladar a outro país.

Xa por último, no relativo ao informe que debe dar conta dos traballos realizados, o protocolo sinala que se especificarán as seguintes cuestións:

- Os compoñentes do equipo, as tarefas asignadas e as tarefas realizadas.
- Descrición e inventario dos restos localizados.
- Situación dos restos exhumados.
- Medidas de protección e conservación dos restos dende o seu descubrimento ata o seu destino previsto, especificando responsables e os detalles de conservación, embalaxe e depósito dos restos.
- Axuntarase levantamento planimétrico e unha ficha para cada individuo, no que se consignarán as incidencias antropolóxicas destacables.
- Axuntaranse os documentos gráficos e fotográficos pertinentes.

En relación á normativa vixente en materia de intervencións arqueolóxicas na Comunidade Autónoma de Galicia, o presente proxecto obedece ao recollido no artigo 96 da LPCG que establece que para a realización de actividades arqueolóxicas, como é o caso, resulta necesario presentar un proxecto que conteña un programa detallado e coherente, que acredite a conveniencia e interese científico da intervención e que avale a idoneidade técnica de quen asuma a dirección. Ademais, segundo o disposto no artigo 6 do DAAG, o proxecto debe conter:

- Metodoloxía e plan dos traballos.
- Plano topográfico fixando a situación e emprazamento exacto do proxecto presentado.
- Medios cos que se conta para un adecuado desenvolvemento dos traballos.
- Tempos de execución con datas previstas de inicio e remate da actuacións e /ou as súas fases.

- Relación nominal do equipo técnico previsto, entendido como aquel persoal titulado con formación específica que detente áreas de responsabilidade na execución do proxecto, especificando a capacitación profesional de cada membro.
- Currículo do arqueólogo director, con especial referencia profesional no tipo de actividade para a que se solicita autorización.
- Todos os datos que contribúan á concreción do proxecto.

6. Contexto da investigación e antecedentes

Ao remate da Guerra Civil, a Administración franquista dispuxo procedementos para que aquelas persoas que o desexaran puideran exhumar dalgún parente. Con esa finalidade publícase a Orde de 1 de maio de 1940 sobre exhumación e inhumación de cadáveres de asasinados polos *roxos*, na cal se establece que "*toda persona que desee exhumar el cadáver de alguno de sus deudos que fueron asesinados por la horda roja, para inhumarlos de nuevo en el cementerio, pude solicitarlo del Gobernador civil de la provincia correspondiente, que, previa la justificación de aquel extremo, concederá el permiso para le traslado e inhumación con arreglo a las disposiciones sanitarias vigentes*‖. *A solicitude de autorización para a realización da exhumación tiña que ser presentada —por el familiar del finado de máis próximo parentesco, el que, en consideración a la patriótica muerte de su deudo, estará exento de pago de derechos sanitarios*‖.

ORDEN *de 1 de mayo de 1940 sobre exhumaciones e inhumaciones de cadáveres de asesinados por los rojos.*

Ilmo. Sr.: Por Orden 6 de mayo de 1939, se dispuso que todo aquel que desease exhumar el cadáver de alguno de sus deudos asesinado por la horda marxista, para ser inhumado en el cementerio, podía solicitarlo dentro del plazo de seis meses, sin que tuviera que abonar derechos sanitarios de ninguna clase.

Numerosas instancias fueron presentadas al amparo de dicha disposición, y muchas más siguen presentándose después de transcurrido el plazo marcado, porque con posterioridad al mismo se van localizando los cadáveres a que se refieren.

Atento este Departamento a atender tan justas aspiraciones de los familiares de aquellos que gloriosamente cayeron por Dios y por España víctimas de la barbarie roja,

He tenido a bien disponer:

Primero.—Toda persona que desee exhumar el cadáver de alguno de sus deudos que fueron asesinados por la horda roja, para inhumarlos de nuevo en el cementerio, puede solicitarlo del Gobernador civil de la provincia correspondiente, que, previa la justificación de aquel extremo, concederá el permiso para el traslado e inhumación con arreglo a las disposiciones sanitarias vigentes.

Segundo.—Si la exhumación y consiguiente inhumación hubieran de hacerse en lugares de distinta provincia, la solicitud habrá de ser elevada a la Dirección General de Sanidad.

También habrá de dirigirse la instancia a la Dirección General de Sanidad cuando la inhumación haya de verificarse en criptas, templos, casas religiosas o en sus locales anejos. Si hubiera de practicarse en alguna iglesia o casa religiosa, habrá de preceder la autorización eclesiástica.

Tercero.—La instancia solicitando la autorización correspondiente será elevada por el familiar del finado de más próximo parentesco, el que, en consideración a la patriótica muerte de su deudo, estará exento de pago de derechos sanitarios.

Orde de 1 de maio de 1940 sobre exhumación e inhumación de cadáveres de asesinados polos vermellos (BOE núm. 130 de 09/05/1940).

Ao pouco publícase a Orde de 22 de xullo de 1940 aclaratoria da de 1º de maio último sobre exhumacións e inhumación de cadáveres de persoas asasinadas durante o período *roxo*. Nesta aclárase que o disposto na Orde do 1 de maio do mesmo ano non afectaba "*a la eficacia y permanencia de las resoluciones que la autoridad judicial tenga acordadas o acuerde, prohibiendo o condicionando las exhumaciones de cadáveres de hechos delictivos*".

Á súa vez, procedeuse a elaborar unha sorte de censo de persoas falecidas ou desaparecidas que non entraban no suposto de causantes das pensións recoñecidas na lexislación de guerra. Así, mediante Orde de 18 de maio de 1941 pola que se dá prazo para establecer un censo dos familiares dos caídos en defensa de España establécese que as persoas interesadas – —*familiares de los caídos en defensa de España*ll – que careceran de pensión tiñan un mes para formular unha declaración ante a Delegación Rexional do Traballo (art. 1) na que debía figurar o nome do interesado e o do parente falecido, así como o parentesco entre ambos, o número de fillos menores de idade ao seu cargo, patrimonio e ingresos, así como os —*servicios prestados a la Patria por el familiar muerto*ll.

Só os familiares das vítimas do bando franquista foron autorizados a localizar, exhumar e reinhumar os restos dos seus achegados enterrados en foxas comúns. Estes familiares recibiron axudas económicas para levar a cabo estas tarefas e algunhas foxas puideron acotarse e doóuselles a mesma protección legal que aos camposantos.

Neste senso, a comezos de abril de 1940 publícase a Orde de 4 de abril de 1940 dispoñendo que polos Concellos se adopten medidas que garantan o respecto ao lugares onde xacen enterradas as vítimas da revolución marxista. Nesta disponse que "*con el fin de evitar posibles profanaciones y de guardar respeto debido a los restos sagrados de los mártires de nuestra Cruzada, los Ayuntamientos acotarán y cerrarán de modo provisional, pero que reúna las precisas garantías de seguridad, aquellos lugares en donde conste de manera*

cierta que yacen restos de personas asesinadas por los rojos, que non han sido identificados o reclamados por sus familiares‖ (art. 1).

Feito isto debíase solicitar a declaración do lugar como "*tierra sagrada*", como si se tratase dun novo cemiterio municipal (art. 2), e no caso de que o número de individuos fora moi reducido, trasladaríanse a unha parcela designada para esta finalidade no cemiterio máis próximo (art. 3).

ORDEN *de 4 de abril de 1940 disponiendo que por los Ayuntamientos se adopten medidas que garanticen el respeto a los lugares donde yacen enterradas las víctimas de la revolución marxista.*

La diversidad de los lugares donde la saña marxista conducía a sus víctimas para darles muerte, ha motivado la existencia, en muchos términos municipales de los que padecieron la dominación roja, de sitios varios en que yacen restos humanos que, al no haber sido posible su identificación, no han reclamado hasta la fecha los familiares para traslado al cementerio.

El homenaje debido a nuestros mártires exige que, hasta tanto puedan ser recogidos dichos restos en el Panteón de los Caídos, se adopten con carácter provisional medidas que aseguren el respeto a los expresados lugares, convirtiéndolos en tierra sagrada, bajo el cuidado de los Ayuntamientos.

Por ello,

Este Ministerio ha dispuesto:

Artículo 1.º Con el fin de evitar posibles profanaciones y de guardar el respeto debido a los restos sagrados de los mártires de nuestra Cruzada, los Ayuntamientos acotarán y cerrarán, de modo provisional, pero que reúna las precisas garantías de seguridad, aquellos lugares en donde conste de manera cierta que yacen restos de personas asesinadas por los rojos, que no han sido identificados o reclamados por sus familiares.

Art. 2.º Acotado el lugar, la Corporación solicitará, de la correspondiente Autoridad eclesiástica, que se le conceda el carácter de tierra sagrada, en la misma forma que si se tratase de un nuevo cementerio municipal.

Art. 3.º En el caso de que el número de Caídos sea muy reducido, el Ayuntamiento acordará y verificará su traslado a una parcela designada para este exclusivo objeto en el Cementerio más próximo, haciéndolo constar en ella con la debida reverencia.

Orde de 4 de abril de 1940 sobre exhumación e inhumación de cadáveres de asesinados polo vermellos (BOE núm. 96 de 05/04/1940)

Coñécense outros exemplos de exhumacións autorizadas e realizadas no pasado século, e tense coñecemento tamén da realización de exhumacións masivas a finais dos 70, cando se transitaba cara a democracia, a pesar de que apenas existe documentación que o acredite. Mais non é ata o ano 2000 cando se comezan a abrir foxas comúns da Guerra Civil española con metodoloxía científica, e cando se comeza a andar un camiño, do que aínda queda moito que transitar, cara a recuperación da memoria democrática, a identificación e recoñecemento das vítimas do xenocidio e a reparación do dano causado nas súas familias.

Dende aquel ano 2000 no conxunto do Estado español exhumáronse máis de 500 foxas comúns e recuperáronse miles de restos (Etxebarria e Solé, 2019), destacando o período comprendido entre o ano 2007 e o ano 2011 en canto ao número de foxas exhumadas, o cal hai que poñer en relación á aprobación da coñecida como Lei da Memoria Histórica no ano 2007, e o apoio – económico - do Goberno central naquela altura.

En Galicia, e atendendo aos datos recollidos por Lourdes Herrasti (2020), nos últimos 20 anos realizáronse un total de 27 exhumacións de foxas comúns recuperándose un total de 75 individuos.

A II Conferencia Sectorial de Memoria Democrática – órgano creado para a cooperación entre administracións co fin de levar a cabo tarefas consultivas, decisorias e de coordinación entre o Estado e as comunidades autónomas en todo o relativo ás políticas de Memoria Democrática – acordou en setembro do 2022 os criterios de reparto, así como o propio reparto, dos fondos previsto nos Orzamentos Xerais de 2022, para busca, identificación e dignificación de persoas desaparecidas durante a Guerra Civil e a Ditadura.

O crédito destinado á Comunidade Autónoma de Galicia ascende a 102.511,04 €.€, os cales teñen como obxecto a realización das tarefas de localización, exhumación e identificación de persoas desaparecidas durante a Guerra Civil e a Ditadura, así como para actividades de divulgación dos traballos efectuados e resultados conseguidos e de dignificación dos lugares

de enterramento e promoción dos lugares de memoria asociados aos mesmos.

Con esta finalidade, subscríbese un convenio de colaboración entre a Vicepresidencia Primeira e Consellería de Presidencia, Xustiza e Turismo, a Consellería de Cultura, Educación e Universidade e a Universidade de Santiago de Compostela para desenvolver, ao longo do período 2021-2024, as seguintes liñas estratéxicas:

- Localización, exhumación e identificación de vítimas.
- Divulgación de traballos efectuados e resultados conseguidos.
- Dignificación dos lugares de enterramento e promoción dos lugares de memoria.

No marco do devandito convenio, no ano 2021 realizáronse dúas intervencións arqueolóxicas:

- Intervención arqueolóxica para a identificación e exhumación dunha foxa común con vítimas da represión franquista no Cemiterio Municipal de Vilagarcía de Arousa (Pontevedra).
- Intervención arqueolóxica na Igrexa de San Pedro de Filgueira (Crecente, Pontevedra) para a identificación e exhumación dos restos de César Alberte.

No caso da primeira, o espazo intervido correspóndese fundamentalmente – realizouse tamén unha sondaxe máis ao norte deste espazo principal - ao lugar no que se previa a localización dunha foxa común na que se atoparían depositados restos humanos de vítimas que violencia que acompañou ao golpe de Espado de xullo de 1936, un espazo situado na esquina sur do Cemiterio Municipal de Vilagarcía de Arousa. Nesta zona, a diferenza do resto da metade máis occidental do cemiterio, non se levantaron bloques de nichos, deste xeito o espazo unicamente se viu afectado pola existencia de antigas tumbas, tres panteóns, unha pequena fonte e un monólito "en lembranza dos republicanos que xacen desde 1936 nesta foxa común", tal e como indica unha inscrición.

En concreto, os restos que presumiblemente se atopaban no espazo intervido corresponderíanse a: Rodrigo Berruete Alejandre, Manuel Limeres Ordóñez, Antonio Sayanes González, Manuel Díaz Hermo, Urbano Tarrío Montero, Pilar Fernández Seijo, Josefa Barreiro González, Luíz Castro Lojo, Eduardo Ferreirós Boullosa, Avelino Fuentes García, Amador Gómez Agustiño, Luíz Iglesias Galáns, Inocencio Lamas Bugallo, Joaquín Ramos Patiño, José Ramón Roo Pérez, Luíz Vilas Barreiro, Luis Aragunde Alfonsín, Matias Bouzada Torrado.

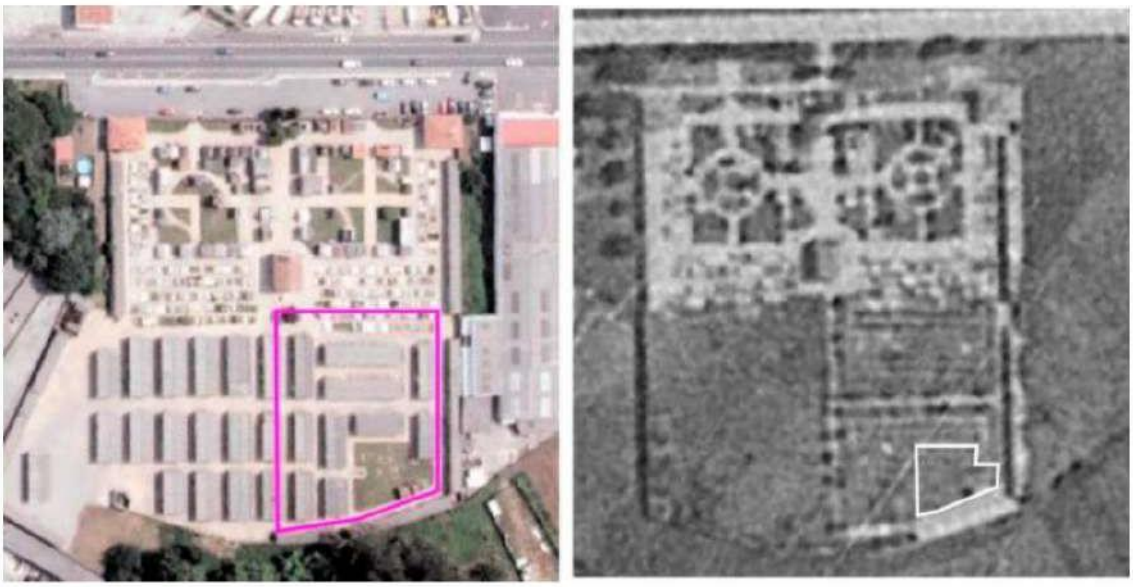

Zona de intervención no cemiterio municipal de Vilagarcía.

Zona na que se interveu no cemiterio municipal de Vilagarcía.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

No sector máis meridional da área intervida no se identificaron restos de ningún tipo, así como tampouco evidencias de escavacións ou remoción do terreo realizadas con anterioridade – elementos interfaciais verticais - . Unicamente nos espazos escavados entre as tumbas existentes se identificaron estruturas correspondentes a enterramentos, se ben, ningún deles tiña as características propias dos que se esperaba atopar – restos en cadaleitos e aparentemente sen indicios de violencia -. En todo caso, cómpre chamar á atención sobre as reutilizacións documentadas de enterramentos, así como sobre os enterramentos sen restos – posiblemente pola retirada destes para seren depositados en nichos de construción máis recente -, procesos que afectaron a boa parte da área intervida na que se identificaron enterramentos e que dificultan que a día de hoxe o proceso de busca levado a cabo.

No caso da intervención efectuada en Crecente, tendo en conta a información da que se dispoñía logo das investigacións feitas en relación ao lugar no cal foran depositados os restos de César Alberte, nomeadamente a información aportada por quen foi enterrador na parroquia de Filgueira, propúxose a realización dunha sondaxe na cabeceira da igrexa parroquial, pola parte externa do muro do inmoble, a cal inicialmente se proxectou cunhas dimensións de 6x3 metros, máis que finalmente alcanzou unhas dimensión de 8x3 metros.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Zona da intervención arqueolóxica na Igrexa de San Pedro de Filgueira

Traballos de escavación na Igrexa de San Pedro de Filgueira

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Durante os traballos de escavación identificáronse os restos – cranios fundamentalmente - de sete individuos con sinais de violencia, así como un esqueleto completo dun individuo en posición primaria e non funeraria. Todos estes restos están en proceso de análise polo que aínda non é posible asocialos a César Alberte, ou a outras posibles vítimas da represión franquista asasinadas no ámbito da zona de estudo.

No ano 2022, no marco do xa mencionado convenio, realizáronse 3 intervencións arqueolóxicas:

- Intervención arqueolóxica para a identificación e exhumación dunha foxa común con vítimas da represión franquista no Cemiterio parroquial de San Rosendo de Celanova (Ourense)
- Intervención arqueolóxica para a identificación e exhumación dunha foxa común con vítimas da represión franquista no cemiterio de Santiago da Capela (A Capela, A Coruña)
- Intervención arqueolóxica para a identificación e exhumación dunha foxa común con vítimas da represión franquista no cemiterio parroquial de Santaia de Vilacoba (Lousame, A Coruña)

Na intervención desenvolvida en Celanova, tendo en conta a información da que se dispoñía realizouse unha sondaxe 30 m2 no aire oeste da parte nova do cemiterio, nunha parte actualmente axardinada.

Os restos que probablemente se atopaban no espazo intervido corresponderíanse a: Baldomero Vigil-Escalera, Marcelino Fernández García, Guillermo de Diego Álvarez, Alfonso Moreno Gayol, Abelardo Suárez del Busto, Belarmino Álvarez García, Mariano Blanco González. Todos eles veciños de Xixón, trasladados ao mosteiro de San Salvador de Celanova e fusilados en setembro de1939 na tapia da igrexa parroquial.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Zona de intervención no cemiterio parroquial de San Rosendo de Celanova

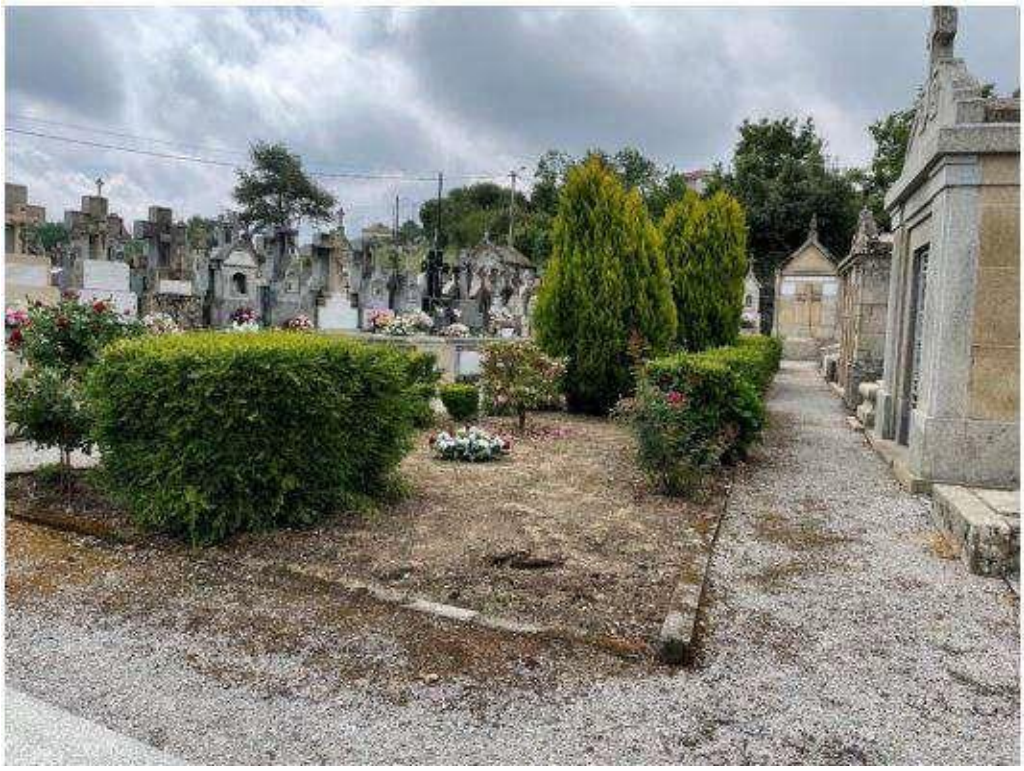

Lugar no que se desenvolveu a sondaxe. Estado previo

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Procedeuse á recuperación dos restos de 7 individuos. A foxa estaba formada por unha zanxa duns 5 m de lonxitude e uns 40 cm de ancho. Acumulaba dous corpos na zona Este (un encima doutro), dous corpos na zona Oeste (un encima doutro) e tres corpos entre ambos os grupos, tamén uns encima doutros. Seis dos sete individuos localizados na foxa presentaban signos de violencia.

Tralos análises forenses realizados, encabezados polo antropólogo forense D. Fernando Serrulla, do Instituto de Medicina Legal de Galicia, conclúese que entre os restos recuperados ayopábanse os de Marcelino Fernández García (mecánico de 23 anos) e Abelardo Suárez del Busto (albanel de 29 anos). En canto aos demais restos exhumados non se descarta que puideran ser presos do penal de Celanova.

No caso de A Capela como paso previo á realización de movementos de terra, propúxose a realización dunha prospección mediante xeo-radar ou ground penetrating radar. Os datos achegados pola prospección amosan a complexidade da disposición do subsolo das áreas exploradas do cemiterio (antiga parte civil e eclesiástica) Tralo procesado dos datos da prospección e tendo en conta as informacións recollidas polos historiadores propúxose a realización dunha sondaxe de 2x2 m na zona sueste do cemiterio, preto do muro que delimita o seu terreo e outra de 2x0,5m na parte posterior do cemiterio, unha área afastada da porta de entrada e preto do antigo muro de peche a fin de corroborar ou non as hipóteses da localización das foxas de Joaquín Antón Rodeiro, Francisco Guerreiro, Manuel Franco Bermúdez, Ramón Agras Fernández, Manuel Prado Allegue e dos irmáns Sardiña Navarro (Celestino e Ramón).

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Prospección con xeorrádar IDS RIS FAstWave SOT no cemiterio de Santiago de A Capela

Trala intervención arqueolóxica constatouse que non había indicios de remocións do terreo nin restos de inhumacións nos emprazamentos onde se realizaron as sondaxes.

No que respecta ao espazo intervido no cemiterio parroquial de Santaia de Vilacoba (Lousame) este correspondeuse coa zona sueste do cemiterio, xa que as fontes orais situaban nesta zona a posible foxa na que foi enterrado Manuel García Hermo. Nesta zona, procedeuse á localización dun enterramento clandestino dun varón adulto que presentaba signos de violencia. O estudo xenético permitiu excluír que os restos pertencesen a Manuel García Hermo, e abre a porta a futuras investigacións de outras posibles vítimas da represión franquista asasinadas no ámbito da zona de estudo.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Situación das áreas intervidas no cemiterio parroquial de Santaia de Vilacoba

Traballos de escavación no cemiterio parroquial de Santaia de Vilacoba

No ano 2023, no marco do xa mencionado convenio, realizáronse 3 intervencións arqueolóxicas:

- Exhumación da foxa do cemiterio do Castro (Pexeiros), Viana do Bolo (Ourense).
- Exhumación da foxa do cemiterio de San Salvador de Trasanquelos, Oza-Cesuras (A Coruña).
- Exhumación da foxa do cemiterio de Santa María a Maior do Val, Narón (A Coruña).

Coa intervención no cemiterio de O Castro, pretendíase recuperar os restos de Anunciación Casado Atanes ("La Pasionaria"), veciña de San Mamede, enterrada no citado cemiterio de Castro, paseada o 21 de agosto de 1936 na leira de Gracinda polos militares sublevados. Esta contou con 2 fases. Nunha primeira fase realizouse unha sondaxe nun lateral do cemiterio, -entre o muro do adro e o muro norte da igrexa- xunto a placa conmemorativa que leva o seu nome. Baixo os niveis superficiais, foron localizados dous enterramentos de época contemporánea, posiblemente da segunda metade do século XX polos restos plásticos localizados sobre estes.

Posteriormente, realizouse unha segunda fase, xa que , durante a realización dos traballos de escavación da sondaxe 1 e grazas a un informante que afirmaba coñecer de primeira man o lugar de enterramento, realizouse unha segunda escavación para comprobar esta información, a 10 m cara o E da sondaxe 1, que se denominou Sondaxe 2. Nesta sondaxe, trala retirada dos depósitos superiores, foi localizado un enterramento que se deu en nomear Tumba 3. Este enterramento, atópase a 1 m 10 cm de potencia, tallado parcialmente no substrato rochoso cara o S, en nos niveis de recheo cara o N, podería pertencer a unha muller de idade e estatura compatibles coa que tiña Anunciación no momento do seu deceso, segundo a información dada.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Situación das sondaxes realizadas no cemiterio de O Castro

Tamén se realizaron traballos de prospección por metalodetección no lugar onde Anunciación foi paseada, a chamada Curva das Revendeitas, os resultados obtidos durante estes traballos foron negativos.

Traballos de prospección

No que respecta ao espazo intervido no cemiterio de San Salvador de Trasanquelos realizáronse dúas sondaxes, unha ao E, detrás da igrexa (sondaxe 100) cunhas dimensións de 3x3 m e outra no lateral N do templo (sondaxe 200) cunhas

dimensións de 1m de ancho no extremo W, 70 cm no extremo E e 3.80 m de longo.

Estes traballos realizados afondaron no coñecemento do cemiterio de Trasanquelos, un lugar que presenta un gran nivel de revolto debido á constante actividade de reinhumación, tan característica dos cemiterios rurais galegos. Así, por un lado vemos como no sector 100 aparecen dende a retirada da capa vexetal gran cantidade de restos inconexos, abundancia que aumenta segundo afondamos nas UUEE 103 e 104, resultando no achado de 10 cranios na cata realizada no flanco W e de 3 fosas na mesma cata.

Por outra banda, no sector 200, foron localizados 4 individuos, enterramentos que polas súas características son posteriores aos anos 30. Polo tanto, estes, posiblemente desprazaron os restos óseos anteriores, restos achados por toda a sondaxe (UUEE 202 e 203), dos que destacamos o grupo denominado restos 02, os cales contiñan unha serie de ósos longos e dous cranios, que tras ser observados polo antropólogo forense en campo podían ser susceptibles de pertencer a Rafael Fernández e Juan Torreiro, xa que presentaban, polo menos un, signos de violencia.

Localización das áreas intervidas no cemiterio de San Salvador de Trasanquelos

No que respecta ao ano 2024, leváronse a cabo dous proxectos arqueolóxicos:

- Ampliación da Intervención arqueolóxica para a identificación e exhumación dunha foxa con vítimas da represión franquista no cemiterio de Santa María a Maior do Val (Narón, A Coruña).
- Intervención arqueolóxica para a identificación e exhumación dunha foxa con vítimas da represión franquista no cemiterio da igrexa parroquial de Cabreira (Salvaterra de Miño, Pontevedra).

No municipio de Narón, os traballos realizados entre os días 4 e 15 de novembro de 2024 tiveron como obxectivo a ampliación da intervención arqueolóxica realizada no ano 2023-2024 .En base aos datos obtidos durante a campaña anterior propúxose a escavación dun total de 29,3m2. A intervención circunscribiuse á área perimetral dos nichos sitos ao W do cemiterio cunha anchura de 1 m dando un resultado positivo en canto aos obxectivos concretos do proxecto permitindo localizar e delimitar parcialmente enterramentos ou foxas clandestinas. Ao mesmo tempo a intervención permitiu constatar a afección directa do corpo de nichos, feito que impediu a exhumación dos restos.

Realizada a intervención, esta confirmou a existencia de dous enterramentos colectivos sincrónicos (sector 3 con canto menos 3 individuos e sector 4 con canto menos 2 individuos). Por outra banda, no sector 4 localízase un enterramento individual (individuo 14) e no sector 3 os restos doutro enterramento posiblemente individual (individuo 11, do que soamente se localizan restos de calzado e 5 metatarsos). No sector 2 localízanse 7 individuos que puideran pertencer a un mesmo enterramento tipo foxa.

A disposición dos corpos no sector 3 e 4 mostra a mestura de membros, con total ausencia de orde e organización, consecuencia de deixar caer os corpos aleatoriamente. Neste caso púidose afirmar que estamos ante foxas que acollen a inhumación clandestina construída ex profeso para este fin, presentando unha secuencia deposicional que reflicte un só momento, sen

constatar hiatos temporais entre as vítimas, mostrando unha clara sincronía entre os corpos.

No caso da inhumación individual do sector 4 (individuo 13) podería corresponderse con enterramentos irregulares, se ben non se pode constatar, o mesmo acontece co individuo 11. Neste último caso cabe a posibilidade de que fora enterrado, nalgún momento sen determinar, un individuo cuxos restos foron posteriormente exhumados para depositalos noutra localización, quizais nalgún dos nichos da parte do cemiterio máis recentemente construída.

No tocante ao sector 2, localizáronse 7 individuos que atendendo á disposición dos restos poderían presentan indicios como mínimo dun enterro non tradicional.

Os datos da intervención arqueolóxica permitiron marcar a situación das foxas no cemiterio de O Val debaixo dos nichos que se sitúan na zona W do cemiterio. Ao mesmo tempo, os resultados permiten falar de que estamos ante un espazo no que presumiblemente se atoparían varias foxas de que responden tanto a momentos temporais como a dinámicas de enterramento diferentes. Hai que ter en conta que estariamos falando de 52 vítimas asasinadas en 7 datas diferentes e sendo grupos de diferentes tamaños .

Non se realizou a exhumación dos restos óseos nin se chegou ao rexistro completo de todas as foxas que poden existir no cemiterio debido á propia situación das mesmas. Con toda probabilidade quedarían varias foxas debaixo dos bloques de nichos construídos a mediados do S.XX.

Con respecto á intervención realizada na parroquia de Cabreira (Salvaterra do Miño), en novembro de 2024, pretendíanse recuperar os restos de 5 individuos, os supostos paseados de Moaña.

A sondaxe realizada deu un resultado positivo en canto a localización de individuos, posiblemente catro dos cinco represaliados que se buscaban na intervención vencellados coa represión franquista.

Neste senso, nun primeiro momento realizouse unha sondaxe de 3,5 m x 4

m x 1,40 m x 4 m, onde foron localizados os restos de dous individuos, e cunha posterior ampliación de un apéndice de 1, 5 m x 1,5 m x 1,5 m cara o E da sondaxe inicial, co obxectivo de localizar os restos de tódolos individuos.

No primeiro momento foron localizados dous enterramentos, en caixas de madeira que se deron en chamar Individuo 1 e Individuo 2. Entre os diferentes obxectos persoais que se localizaron durante os traballos, entre as pernas do Individuo 1 foi localizado unha vaina de bala de pistola semiautomática de 9 mm, probablemente unha Astra 400, arma regulamentaria dos exércitos tanto o Republicano como o Sublevado durante a Guerra Civil Española, aínda que esta arma ten unha longa traxectoria no exército profesional e é complexo acoutar o seu uso.

Na segunda ampliación, foron localizados os Individuos 3 e 4.

Tanto este como a localización de obxectos persoais non comúns nos enterramentos, como pode ser a dunha carteira con moedas pertencentes a República Portuguesa datadas entre os anos 1924 e 1926, anos previos a Guerra Civil. A localización destas moedas nunha carteira e a súa cronoloxía, fai pensar que non se tratan de enterramentos comúns.

Cara o E da sondaxe entre os individuos 1 e 2 e os Individuos 3 e 4, localízase unha foxa que se atopaba reenchida con material descontextualizado. Esta foxa valeira, tanto pola súa orientación, coma pola súa forma, así como a localización entre os dous grupos de enterramentos, fai pensar que se trata de unha exhumación de un quinto individuo, xa que non é posible que se atope ao E da sondaxe (pola localización de tumba históricas neste sector) coma ao W da sondaxe, pola situación dun muro, o que fai que a ausencia de un quinto individuo nos fala dunha posible exhumación clandestina do mesmo, momentos despois do seu enterramento.

Durante a realización da sondaxe, foron localizados diferentes restos de índole arqueolóxica. No intre de seren localizados, deuse aviso de forma telemática a Dirección Xeral de Patrimonio Cultural.

Estes restos localízanse ao NW da sondaxe maiormente, e están

vencellados ao mundo romano, ou tardoromano, ao tratarse de un pavimento, un *opus signinum,* cortado en dous momentos: o primeiro, por unha foxa circular na esquina NW da sondaxe, e nun momento posterior, polos enterramentos exhumados nesta intervención. Neste senso cabe destacar a localización de tres foxas circulares escavadas nos niveis xeolóxicos, e que se atopan baixo os niveles dos enterramentos exhumados durante a intervención. Estas foxas non foron escavadas o non atoparse dentro dos obxectivos da intervención.

Tamén foi localizado un muro, do que conservamos soamente a última fiada, probablemente vencellado o pavimento, e que se atopa cortado tamén por estes enterramentos.

Xa no extremo E da sondaxe, foron localizados dúas tumbas históricas de laxas de pedra e de cronoloxía indeterminada que se atopan cortadas tamén polos enterramentos exhumados, e que non foron escavadas polo mesmo motivo que o resto dos achados arqueolóxicos.

Os materiais arqueolóxicos recuperados falan, en xeral dun xacemento vencellado ao mundo romano ou da tardoantiguidade.

En canto os obxectivos da intervención, en xeral, os resultados son positivos, aínda que non son concluíntes, xa que soamente as probas tanto forenses coma os análises xenéticos que se están a realizar, poden determinar se os restos óseos recollidos na sondaxe, pertencen a catro dos 5 individuos que se estaban a procurar como obxecto principal desta intervención. Os restos exhumados foron trasladados a Unidade de Antropoloxía Forense do Instituto Legal de Galicia, coa finalidade de sometelos ás analíticas pertinentes a efectos de identificar se pertencen ou non a represaliados, e de ser o caso, poñer os restos a disposición dos seus familiares.

De seres negativos os resultados xenéticos e forenses, procederase a devolución dos restos ao lugar do que foron exhumados.

7. Localización do ámbito de traballo

A intervención arqueolóxica que se recolle no presente proxecto está situada no concello coruñés de Teo, concretamente no cemiterio de Santa María de Luou. Trátase, na actualidade, dun espazo limitado ao redor da Igrexa, rodeado pola construción de panteóns, excepto na zona N, na que se localizan panteóns verticais de nova construción.

Localización do cemiterio de Santa María de Luou, Teo.

As coordenadas UTM (ETRS89) da zona de actuación son as seguintes:

- X: 534037
- Y: 4739068

A información histórica indica que se trata de unha foxa da resistencia antifranquista na que se atopan os restos de catro membros da V Agrupación comandada por Benigno Andrade, o "Foucellas".

8. Contexto patrimonial

En canto a protección patrimonial, o proxecto desenvólvese no ámbito de protección de varios elementos patrimoniais recollidos no PBA, e delimitados no mesmo planeamento:

Conxunto da Igrexia parroquial de Luou, que consta de:

- **Igrexa de Santa Maria de Luou**
- **Antiga casa reitoral**

En canto na contorna da zona de intervención, localízanse outros elementos pertencentes o patrimonio cultural:

- **Vivenda tradicional**
- **Cruceiro da Igrexa**
- **Cruceiro de Luou**
- **Sindicato de Agricultores e Gandeiros de Luou**
- **Cruceiro**
- **Carballeira de Vales**
- **Casa reitoral**

A continuación, preséntanse as fichas recollidas no PXOM de Teo dos elementos patrimoniais próximos a área de estudo:

Situación dos elementos catalogados no PXOM de Teo

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

CONCELLO DE TEO

PLAN XERAL DE ORDENACIÓN MUNICIPAL

CATÁLOGO DE BENS CULTURAIS

Nº EN PLANO A39

DENOMINACIÓN:	CONXUNTO DA IGREXA PARROQUIAL
LOCALIZACIÓN:	A IGREXA
PARROQUIA:	SANTA MARÍA DE LUOU
TIPOLOXÍA:	ÁMBITO DE PROTECCIÓN
TITULARIDADE:	PÚBLICA/PRIVADA/INSTITUCIONAL
ESTADO DE CONSERVACIÓN:	BO
GRAO DE PROTECCIÓN:	AMBIENTAL
CUALIFICACIÓN URBANÍSTICA:	SOLO NÚCLEO RURAL. ORIXE (SNR-T)

XUNTA DE GALICIA
Aprobado definitivamente por Orden do Conselleiro de Medio Ambiente, Territorio e Infraestruturas
de data 04 XUN. 2010
A xefa do servizo de Planificación Urbanística II
María Mariñas Busto

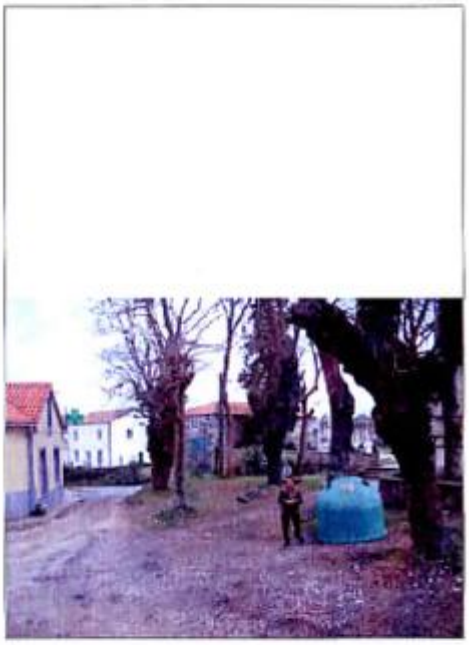

Conxunto formado polo recinto da Igrexa Parroquial de Santa María de Luou, R13, que tamén inclúe a antiga casa rectoral, B38, unha vivenda tradicional, B35, e o cemiterio.

Aprobado provisionalmente polo Pleno da Corporación na sesión extraordinaria do 20 abril de 2010

A Secretaria Acctal.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

CONCELLO DE TEO
PLAN XERAL DE ORDENACIÓN MUNICIPAL

CATÁLOGO DE BENS CULTURAIS

Nº EN PLANO B38

DENOMINACIÓN:	ANTIGA CASA RECTORAL
LOCALIZACIÓN:	A IGREXA
PARROQUIA:	SANTA MARÍA DE LUOU
TIPOLOXÍA:	CASA RECTORAL
TITULARIDADE:	INSTITUCIONAL
ESTADO DE CONSERVACIÓN:	BO
GRAO DE PROTECCIÓN:	AMBIENTAL
CUALIFICACIÓN URBANÍSTICA:	SOLO NÚCLEO RURAL. ORIXE (SNR-T)

XUNTA DE GALICIA
Aprobado definitivamente por Orden do Conselleiro de Medio Ambiente, Territorio e Infraestruturas
de data 04 XUN. 2010
A xefa do Servizo de Planificación Urbanística B
Mª Mercedes Bustio

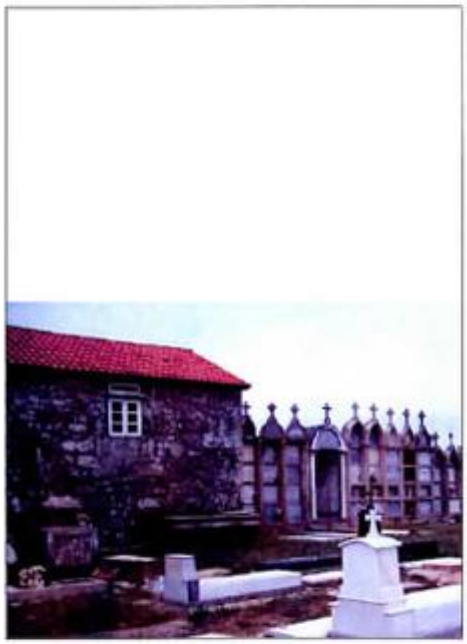

Edificación tradicional antigamente usada como casa rectoral. Realizada en pedra vista, ten planta rectangular e cuberta de tella a dúas augas.

Inclúese no ámbito de protección A39,ó igual que a Igrexa Parroquial de Santa Maria de Luou, R13, e unha vivenda tradicional, B35.

Aprobado provisionalmente polo Pleno da Corporación na sesión extraordinaria do 20 abril de 2010

A Secretaria Acctal.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

CONCELLO DE TEO

PLAN XERAL DE ORDENACIÓN MUNICIPAL

CATÁLOGO DE BENS CULTURAIS

Nº EN PLANO B36

DENOMINACIÓN:	CASA RECTORAL
LOCALIZACIÓN:	A IGREXA
PARROQUIA:	SANTA MARÍA DE LUOU
TIPOLOXÍA:	CASA RECTORAL
TITULARIDADE:	INSTITUCIONAL
ESTADO DE CONSERVACIÓN:	BO
GRAO DE PROTECCIÓN:	INTEGRAL
CUALIFICACIÓN URBANÍSTICA:	SOLO NÚCLEO RURAL. FINCA SINGULAR

XUNTA DE GALICIA
Aprobado definitivamente por Orden do Conselleiro de Medio Ambiente, Territorio e Infraestruturas
de data 04 XUN. 2010
A xefa do Servicio de Planeamento Urbanístico II
María Marías Busto

Edificación tradicional de planta en L e cuberta de tella a catro augas. Está construída en pedra encalada agás ocos, esquinas e unha das fachadas.

Inclúese no ámbito de protección A40, ó igual que un pombal, O1A.

Aprobado provisionalmente polo Pleno da Corporación na sesión extraordinaria do 20 abril de 2010
A Secretaria Acctal.

UPDF
WWW.UPDF.COM

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

CONCELLO DE TEO
PLAN XERAL DE ORDENACIÓN MUNICIPAL

CATÁLOGO DE BENS CULTURAIS

Nº EN PLANO C36

DENOMINACIÓN:	CRUCEIRO DE LUOU
LOCALIZACIÓN:	A IGREXA
PARROQUIA:	SANTA MARÍA DE LUOU
TIPOLOXÍA:	CRUCEIRO
TITULARIDADE:	PÚBLICA
ESTADO DE CONSERVACIÓN:	
GRAO DE PROTECCIÓN:	INTEGRAL
CUALIFICACIÓN URBANÍSTICA:	SOLO NÚCLEO RURAL. ORIXE (SNR-T)

XUNTA DE GALICIA
Aprobado definitivamente por o Conselleiro de Medio Ambiente, Territorio e Vivenda
de data 04 XUN. 2010
A Xefa do Servizo de Ordenación Urbanística II
María Almudena Busto

Situado perto do ámbito de protección A40 que inclúe a carballeira, o cruceiro posúe unha base escalonada ben marcada, un fuste hexagonal con capitel jónico con volutas e cruz sen imaxe.

Aprobado provisionalmente polo Pleno da Corporación na sesión extraordinaria do 20 abril de 2010

A Secretaria Acctal.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

CONCELLO DE TEO
PLAN XERAL DE ORDENACIÓN MUNICIPAL

CATÁLOGO DE BENS CULTURAIS

Nº EN PLANO C37

DENOMINACIÓN: CRUCEIRO
LOCALIZACIÓN: A IGREXA
PARROQUIA: SANTA MARÍA DE LUOU
TIPOLOXÍA: CRUCEIRO
TITULARIDADE: PÚBLICA
ESTADO DE CONSERVACIÓN: REGULAR
GRAO DE PROTECCIÓN: INTEGRAL
CUALIFICACIÓN URBANÍSTICA: SOLO NÚCLEO RURAL. ORIXE (SNR-T)

XUNTA DE GALICIA
Aprobado definitivamente por Orden do Conselleiro de Medio Ambiente, Territorio e Infraestruturas
de data 04 XUN. 2010
A xefa do servizo de Planificación Urbanística II
María Maríñas Busto

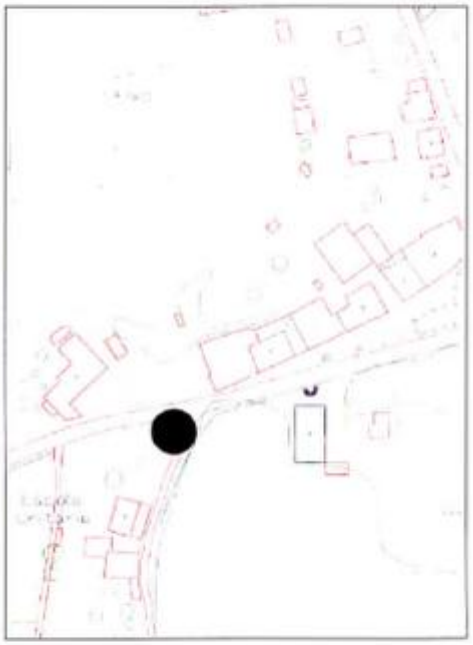

Cruz con imaxe nun frente, capitel dórico e basamento escalonado.

Aprobado provisionalmente polo Pleno da Corporación na sesión extraordinaria do 20 abril de 2010

A Secretaria Acctal.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

CONCELLO DE TEO

PLAN XERAL DE ORDENACIÓN MUNICIPAL

CATÁLOGO DE BENS CULTURAIS

Nº EN PLANO C35

DENOMINACIÓN: CRUCEIRO DA IGREXA
LOCALIZACIÓN: A IGREXA
PARROQUIA: SANTA MARÍA DE LUOU
TIPOLOXÍA: CRUCEIRO
TITULARIDADE: PÚBLICA/INSTITUCIONAL
ESTADO DE CONSERVACIÓN: BO
GRAO DE PROTECCIÓN: INTEGRAL
CUALIFICACIÓN URBANÍSTICA: SOLO NÚCLEO RURAL. ORIXE (SNR-T)

XUNTA DE GALICIA
Aprobado definitivamente por Orden do Conselleiro de Medio Ambiente, Territorio e Infraestruturas
de data 04 XUN. 2010
A xefa do servizo de Planificación Urbanística II
María Meiñas Busto

Situado no adro da Igrexa de Santa María de Luou R13 e pertencente ó ámbito A39 que inclúe tamén a Rectoral B38, o cruceiro de pedra érguese sobre un fuste que varía de sección e remata nun capitel corintio e cruz con imaxes ós dous frentes.
O basamento atópase delimitado por un cerramento de ferro.

Aprobado provisionalmente polo Pleno da Corporación na sesión extraordinaria do 20 abril de 2010

A Secretaria Acctal.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

CONCELLO DE TEO

PLAN XERAL DE ORDENACIÓN MUNICIPAL

CATÁLOGO DE BENS CULTURAIS

Nº EN PLANO **A66**

DENOMINACIÓN: CARBALLEIRA DE VALES
LOCALIZACIÓN: A IGREXA
PARROQUIA: LUOU
TIPOLOXÍA: CARBALLEIRA
TITULARIDADE:
ESTADO DE CONSERVACIÓN: BO
GRAO DE PROTECCIÓN: AMBIENTAL
CUALIFICACIÓN URBANÍSTICA: SOLO RUSTICO. R-3, SOLO DE NUCLEO RURAL

XUNTA DE GALICIA
Aprobado definitivamente por Orden do Conselleiro de Medio Ambiente, Territorio e Infraestruturas
de data 04 XUN. 2010
A xefa do servizo de Planificación Urbanística II
Mariñas Busto

Aprobado provisionalmente polo Pleno da Corporación na sesión extraordinaria do 20 abril de 2010

A Secretaria Acctal.

9. Formulación da intervención e obxectivos

O espazo obxecto da intervención arqueolóxica é unha foxa ou enterramentos individuais, na que se atopan depositados os restos de 4 vítimas da violencia que acompañou ao golpe de Estado do 18 de xullo de 1936. As foxas forman parte do itinerario que seguían aquelas persoas obxecto desa violencia, sendo o estadio e o espazo final polo que pasaban tras decidirse o seu destino: o asasinato. A efectos de catalogación, son un espazo de enterramento. Os espazos regulares de enterramento están relacionados co tipo de inhumación, co enterramento regular do cadáver nun cemiterio, nunha tumba ou nun nicho identificable; cando a inhumación da vítima non se realiza seguindo ese procedemento, atopámonos ante enterramentos levados a cabo de forma irregular, dos que son paradigmáticos os enterramentos en foxas.

Dentro das foxas aínda existe unha distinción máis a ter en conta a efectos da súa catalogación. Á hora de identificalas e estudalas podemos atoparnos con foxas en campo aberto, é dicir, con foxas comúns que non están relacionadas cun cemiterio, se non que se identifican como tal debido ao abandono de corpos tras o asasinato, producíndose o enterramento nun lugar determinado no que permanecen soterrados sen ser trasladados. Por outra banda, atopamos as foxas comúns de cemiterio, isto é, aqueles espazos existentes dentro dun cemiterio, empregados para outro tipo de inhumacións, e que serviron ao mesmo tempo para o traslado e enterro dos corpos dalgúns asasinados. Son, polo tanto, espazos que xa eran empregados con anterioridade e que foron empregados con posterioridade, pero que tamén serviron como lugar de enterramento para as vítimas.

A foxa do cemiterio de Santa María de Luou, pertence a esta segunda tipoloxía. Debido a isto, o estudo histórico previo á intervención sobre a mesma cobra unha gran importancia, pois ten como obxectivo analizar todos os datos dispoñibles para, na medida do posible, recoñecer o espazo concreto que se empregou para enterrar ás vítimas da violencia. Con isto preténdese facilitar a labor arqueolóxica e economizar os esforzos para que sexa o máis eficiente posible. Delimitar o espazo físico sobre o que se actuará é unha decisión,

ademais, interdisciplinar e consensuada entre os historiadores encargados do estudo, os arqueólogos que a levarán a cabo e o responsable antropólogo forense. Entre todos veñen de concretar ese espazo tras realizarse o estudo previo.

O estudo histórico – realizado polos investigadores e investigadoras do Grupo Histagra - comezou co coñecemento das vítimas enterradas na foxa. O coñecemento da identidade das vítimas é o que permite o seguinte paso da investigación: a documentación de todos os datos posibles relacionados con elas para conseguir identificalas e situalas da forma máis precisa posible. Neste senso, Galicia ten unha posición privilexiada dentro do conxunto do Estado, pois grazas ao Proxecto Nomes e Voces (2006-2012) contamos cunha base de datos (vitimas.nomesevoces.net) na que se atopan catalogadas todas as vítimas da violencia que sucedeu ao golpe de Estado, con numerosos ítems asociados que refiren as diferentes fontes ás que recorrer para a documentación de cada unha desas vítimas. É grazas á base de datos de Nomes e Voces que se puido facer unha primeira achega á documentación asociada a cada asasinado -por exemplo, os rexistros de defuncións-, o que tamén permitiu coñecer que cantidade de información temos dispoñible en cada caso.

Coa intervención obxecto do presente proxecto preténdense recuperar os restos de 4 vítimas da represión franquista. Trátase de unha foxa da resistencia guerrilleira antifranquista na que se atopan os restos de catro membros da V Agrupación comandada por Benigno Andrade, o "Foucellas". En concreto nesa foxa foron inhumados:

- **Ricardo Fernández Carlés**, natural de Pontecesures;
- **Florentino Menéndez Palacios**, natural de Peñarrubia (Sama de Langreo).
- **Manuel Agrasar Cajaraville, o "Barbarroxa"**, casado con María Cortiñas Bóveda e natural de Matanza (Iria Flavia).
- **Vicente López Novo**, co alcume de "el hijo de la Nova", solteiro e natural de Santa Uxía de Ribeira.

No informe histórico preliminar estanse a analizar as diferentes fontes e relatos que nos conducen a diversas hipóteses sobre o acontecido durante o enfrontamento que tivo lugar o 19 de maio de 1948 no lugar de Loureiro, parroquia de Luou (Teo). Este enfrontamento resultou na morte dos catro guerrilleiros máis dun garda civil, lograron escapar, pola parte da resistencia, "Foucellas" (Benigno Andrade) e Xosé Ramuñán Barreiro, ao cal se referían como Ricardito.

Cabe sinalar que respecto do lugar de enterramento das catro vítimas, as fontes condúcennos á mesma área de sepultura. A fosa na que xacen semella situarse próxima á parede sur da casa do Belén —ou casa de Fábrica—, no cuadrante que fica entre o patio da edificación e o osario. Concretamente e segundo a Causa 239/48 do AIMNOR2 "(...) fueron inhumados en una fosa situada a unos cincuenta cm de la pared sur de la casa de Fábrica, distante a unos siete metros de la pared sur del cementerio".

Estas distancias indicadas coinciden coa área sinalada pola veciñanza e as diversas referencias que se foron transmitindo a través da historia oral. Porén, é necesario termos en conta a posibilidade de que parte da fosa se atope baixo o osario que se sitúa na área indicada, que data de 1952. Para darmos luz sobre esta cuestión, realizarase unha achega á historia do cemiterio a través do Libro de Fábrica parroquial, que será consultado na "Unidade Pastoral do Milladoiro e Contorna" no vindeiro mes de agosto[2].

[2] Datos básicos aportados no informe preliminar redactado pola historiadora Lucía Santiago Sanmiguel.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Área de actuación ao NW do cemiterio.

Vista da área de actuación dende o SW

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

10. Metodoloxía da intervención arqueolóxica

10.1. Estratexia de escavación

En base aos datos da investigación histórica realizarase a proposta do punto de verificación mediante unha sondaxe arqueolóxica, cunhas medidas de 4 x 5 x 1.70 x 1, 20 x 1,70 x 3,5, adaptando a forma da sondaxe ao lugar de enterramento, e a morfoloxía do mesmo, condicionado pola posterior construción de un osario.

Ao remate dos traballos taparase a sondaxe devolvendo o cemiterio ao seu estado orixinal.

Enténdese por sondaxe arqueolóxica, conforme ao establecido no artigo 95 da Lei 5/2016, de 4 de maio, do patrimonio cultural de Galicia, a remoción de terras complementaria da prospección orientada a comprobar a existencia de restos arqueolóxicos ou a recoñecer a súa estratigrafía.

Detalle do lateral N do cemiterio, vista dende o S

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Zona a intervir dende o W

Zona a intervir dende o SW

Para a realización do proxecto cóntase coa colaboración, tanto na investigación histórica como na busca, localización e exhumación do Antropólogo Forense Fernando Serrulla, do Instituto de Medicina Legal de Galicia.

Esta colaboración considérase esencial de conformidade cos protocolos vixentes sobre a materia, e nomeadamente co recollido no Protocolo de actuación en exhumacións de vítimas da Guerra Civil e a Ditadura comentado en anteriores apartados deste proxecto.

Fernando Serrulla conta con 20 anos de experiencia en exhumacións da Guerra Civil española, interveu en máis de 100 exhumacións en colaboración coa Sociedade de Ciencias Aranzadi, foi designado forense responsable no convenio asinado coa Xunta de Galicia no 2022 para acometer exhumación, e é doutor pola Universidade de Granada, adicando a súa tese doutoral á Antropoloxía Forense da Guerra Civil española.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

10.2. Rexistro da información

A sondaxe levarase a cabo con medios manuais. Empregarase a técnica de escavación estratigráfica con alternancia de escavación por niveis artificiais, todo elo circunscrito aos límites da sondaxe previamente formulada. En consecuencia, a intervención avanzará seguindo a secuencia estratigráfica real do terreo, ou ben mediante a retirada en sucesivas capas artificiais ata detectar cambios significativos na estratigrafía, para a continuación realizar unha escavación estratigráfica.

O rexistro e descrición dos diferentes estratos e interfacies que compoñen a estratificación arqueolóxica realizarase atendendo á adaptación do modelo harrisiano proposto en 1999 por César Parcero Oubiña, Fidel Méndez Fernández e Rebeca Blanco Rotea.

Para facilitar e axilizar o rexistro da información durante os traballos de escavación, así como co obxectivo de xerar un rexistro homoxéneo e coherente en canto aos conceptos, termos e criterios de avaliación empregados, disporase dunhas fichas de rexistro previamente confeccionadas como as que se axuntan ao presente proxecto.

A documentación descritiva recollerá unha valoración básica da secuencia estratigráfica documentada na sondaxe. A información estruturarase de forma que primeiro se recolla o estudo analítico de cada entidade de estratificación identificada, seguido dunha interpretación, referíndose de forma xenérica á explicación do proceso de formación concreto de cada elemento. Cada estrato e elemento identificado terá a súa propia numeración e ficha de rexistro, e relacionaranse cunha secuencia cronoestratigráfica global.

Para a descrición dos depósitos usaranse os seguintes criterios:

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Cor	
A cor debe recollerse preferiblemente en húmido (fresco), usando os nomes das cores comúns xunto co contrastado directo co código de cores Cailleux. Fixarase a cor predominante, sen impedimento de que se recollan outros tons ou se sinale a variación de cores.	
Composición granulométrica	
Diferenciarase entre texturas de fracción fina (partículas inferiores a 2 mm de diámetro) e grosa (partículas superiores aos 2 milímetros). Para a fracción fina diferenciarase entre (de máis a menos fino) limos, areas e arxilas, mentres que a fracción grosa se clasificará en gravas (2-60 mm), pedras (61-200 mm) ou bloques (>200 mm).	
Estrutura	
A estrutura refírese á organización interna de cada unidade, diferenciarase entre estruturados e non estruturados.	
Compactado / consistencia	
Solto	*Non coherente*
Suave	*A masa ou partículas que forman parte do depósito están moi debilmente unidos e fráxiles, disgrégase facilmente baixo presión moi lixeira.*
Duro	*Moderadamente resistente á presión. Pode disgregarse cos dedos.*
Moi duro	*Moi resistente á presión. Pode disgregarse coas mans só con dificultade.*
Extremadamente duro	*Extremadamente resistente á presión. Non se pode disgregar coas mans.*
Textura	
Non adherente	*O material (Sedimentario) predominante coa que está composto o depósito unha vez liberada a presión practicamente non se adhire aos dedos.*
Lixeiramente adherente	*O material predominante co que está composto o depósito unha vez liberada a presión o material adhírese aos dedos pero despréndese completamente.*
Adherente	*Despois da presión o material adhírese aos dedos e tende a estenderse bastante cando se separan os dedos.*
Moi adherente	*Logo da presión, o material adhírese*

	fortemente aos dedos e é decididamente extensible cando estes se separan.
Plasticidade	
Non plástico	*Non se forma cordón.*
Lixeiramente plástico	*Fórmase cordón pero rómpese inmediatamente se se curva en forma de aro.*
Plástico	*Fórmase o cordón pero rómpese ao dobralo en forma de aro.*
Moi plástico	*Fórmase cordón e pódese dobrar sen que se rompa.*
Límites	
Abrupto	*0-2 cm*
Claro	*2-5 cm*
Gradual	*5-15 cm*
Difuso	*>15 cm*
Abundancia de restos	
Estéril	*0 elementos*
Moi poucos	*2-5 elementos*
Poucos	*5-10 elementos*
Abundantes	*10-20 elementos*
Extremadamente abundantes	*>20 elementos*

Para a descrición de elementos interfaciais verticais/cortes:

Tipo de estrutura	*Indicarase a tipoloxía atendendo aos criterios de fosa/silo, oco de poste, gabia, etc.*
Forma en planta	*Refírese a forma da boca en planta, que se diferenciara entre globular, cuadrangular ou irregulares.*
Dimensións e profundidade	*Deixarase constancia do tamaño en planta e a fondura medida entre a boca e a base, entendida como o extremo máis afastado da boca.*
Paredes	*Farase referencia a si as paredes son simétricas ou non, e indicarase, cando sexa posible, a pendente das paredes medidas entre a boca e a base.*
Niveis de recheo	*Seguiranse os criterios establecidos para a descrición das secuencias estratigráficas.*
Observacións	*Indicaranse tamén aquelas características que resulten de interese e non foran rexistradas na descritiva.*

Para a descrición de estruturas emerxentes empregaranse os seguintes criterios:

Tipo de estrutura	*Atenderase á tipoloxía de muro, pavimento, fogar, muralla, cámara, xamba, lintel, etc.*
Tamaño e acabado dos materiais	*Describirase o tamaño e características dos materiais que forman a estrutura, indicando si se usa máis de un tipo de material e, no caso de ser estruturas de pedra, indicarase, na medida do posible, o tipo de aparello.*
Cimentación	*Describirase o sistema empregado (gabia, etc.).*
Forma	*Farase constar a forma da estrutura, tanto en planta como en alzado.*
Dimensións	*Farase constar o ancho, o alto e a lonxitude da estrutura.*
Orientación	*En relación aos eixos cardinais ou outros elementos de referencia.*
Observacións	*Indicaranse aquelas características que resulten de interese e non foran rexistradas na descritiva.*

Empregarase coordenadas absolutas, utilizando o sistema de coordenadas UTM, coa proxección ETRS89 Fuso 29N. Para o desenvolvemento da intervención contarase preferentemente cunha estación total ou GPS subcentimétrico que permita recoller datos espaciais, tanto relativos á localización de restos de interese como para a delimitación e representación dos estratos e interfacies identificados. Fotografaranse todos aqueles elementos e entidades arqueolóxicas que resulten de interese para os obxectivos deste proxecto. A totalidade do rexistro fotográfico realizarase en soporte electrónico de alta resolución (NIKON D3400, NIKON D3200, ou semellantes).

Para a documentación planimétrica priorizarase o emprego da fotogrametría terrestre, se ben, cando non sexa posible, empregarase o método tradicional de debuxo, delineando cada unha das entidades ou elementos de interese identificados en planta ou nas seccións de parede a escala 1:20 para logo procesar os debuxos mediante software de deseño gráfico.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

En consecuencia do exposto, a documentación xerada mediante técnicas como a fotogrametría ou mediante o emprego de instrumentos topográficos de precisión, entregarase en formato electrónico, en soporte shapefile (shp) ou compatibles, coa finalidade de que permita unha fácil interacción entre sistemas SIX.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

10.3. Fichas de rexistro

Fichas de rexistro das unidades estratigráficas

tempos arqueólogos

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

ÍNDICE DE UNIDADES ESTRATIGRÁFICAS

INTERVENCIÓN: _____ DATA: _____ PAX.___

Nº UE	TÍTULO	U.R.	TIPO	OBSERVACIÓNS

UPDF
WWW.UPDF.COM

tempos arqueólogos

AENOR GESTIÓN DE LA CALIDAD ISO 9001

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

FICHA DE UNIDADE ESTRATIGRÁFICA

Nº UE

XACEMENTO:		ANO:		CÓD. INTERVENCIÓN:		SECTOR:	
TÍTULO UE							

Atributos	Valores	Atributos	Valores
Tipo UE		Cor (positivas)	
Potencia		Compactación (estratos)	
Orientación		Granulometría (estratos)	
Inclinación		Fotografía (non, indicar motivo)	Si / Non / -

Dimensións (Lonx x Alt x Anch)		Indicar en función dos eixos cardinais N-S, E-O a ser posible
Forma		
Composición/Materiais		
Frecuencia e tipo de materiais		Arqueolóxicos ou non, p.ex: clastos

Debuxo	Si: Perfil:		Planta:									Non	
Topografía	Si: Estación:		GPS:	-	Fotogrametría	-	Cota máxima:	-	Cota mínima:	-		Non	
Mostra	Si: Datación:	-	Flotación:	-	Testemuña	-	Outros	-	Material:	-		Non	

Descrición

.

Bosquexo/imaxe: Norte:

Guía para a descrición. Incorporación da maior información posible
Cortes: en forma de planta, forma das esquinas, paredes, base, rupturas cóncava e convexa, alteracións, UE de recheo.
Elementos construtivos: materiais, tratamento/talla, técnica construtiva/aparello, morteiro/xuntas, dirección das caras, deformacións, revestimentos e enlucidos, observacións.
Interface construtiva: forma, dimensións, observacións
Bosquexo: Indicar UE de maneira numérica no mesmo.
←↑→↓↖↗↘↙

Relacións			
Cuberta por		Igual a	
Reenchida por		Cobre a	
Cortada por		Reenche a	
Apóiaselle		Corta a	
		Apóiase en	

Interpretación

Redactor/a da ficha:	Data:	Fase:	Revisada:

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Fichas de rexistro das mostras que se recollan.

tempos arqueólogos
TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

FOLLA ÍNDICE DE MOSTRAS

ACTUACIÓN: | **FOLLA Nº 1**

Nº	DATA	SECTOR	UR	UE	MATERIAL	DESTINO (datación, analítica, etc)	COORD.	FOTO

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

REXISTRO DE MOSTRAS

tempos arqueólogos

ACTUACIÓN	SECTOR	CATA	URs	UE(s)	Nº

Rexistrado por	Data

RECOLLIDA	Tipo de material _____

Mostra dirixida a

Datación	Carpoloxía	Palinoloxía	Ictiofauna	Malacoloxía	Fauna	Sedimentoloxía	Microfauna	Fosfatos	Antracoloxía	Outros

Forma de recollida	Aleatoria	Agrupada	Illada	Total	Nº Litros:_____

Risco de achados intrusivos:	Alto:	Medio:	Baixo:

Motivo do risco:

Tipo de estrutura / UE

Observacións e descrición da localización

Rexistro gráfico	Sección	Plantas	Fotos

ESQUEMA DO PERFIL / PLANTA

Escala:	
UR(s):	

Coordenadas esquina inferior esquerda

X	
Y	

NORTE

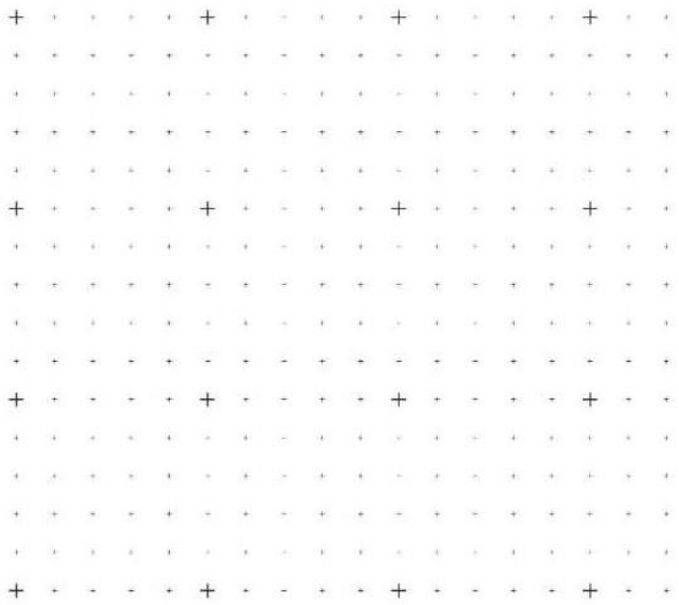

Botarase man, ademais do glosario de termo, dos esquemas anatómicos recollidos no Protocolo de Minnesota sobre a Investigación de Mortes Potencialmente Ilícitas (2016) coa finalidade de representar, de ser o caso, as características dos restos humanos que se identifiquen.

- **Esqueleto do corpo enteiro**

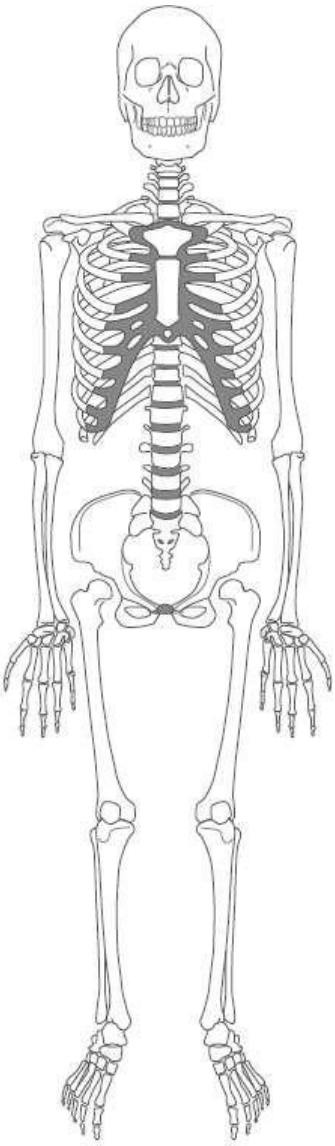

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

- **Cranio – vista anterior e posterior.**

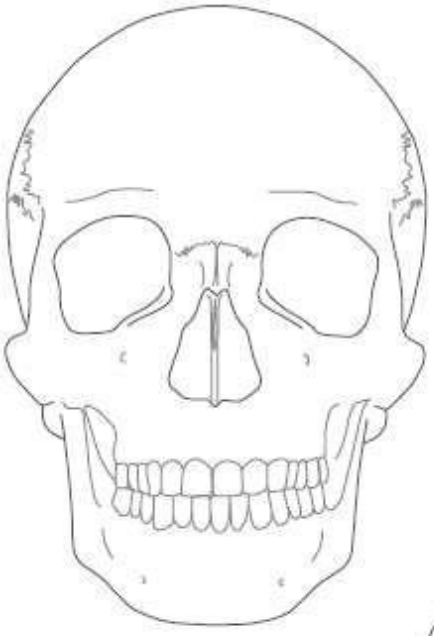

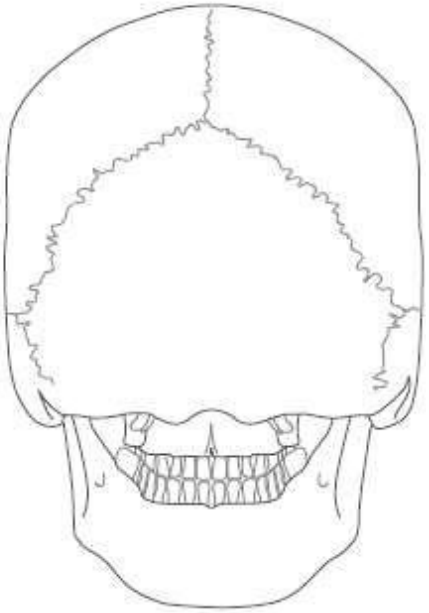

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

- **Cranio – vista lateral (esquerda – I - e dereita – D -).**

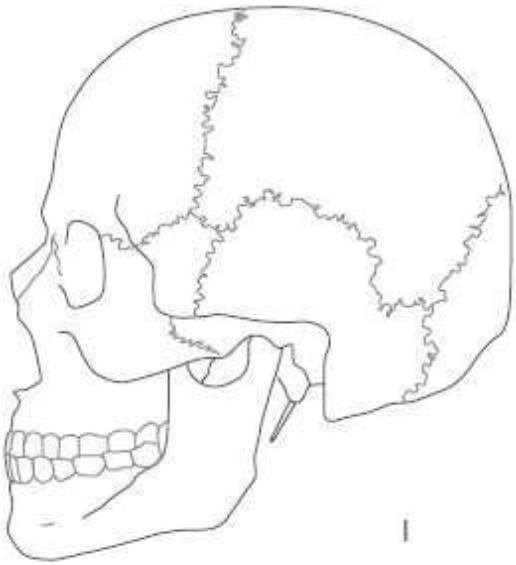

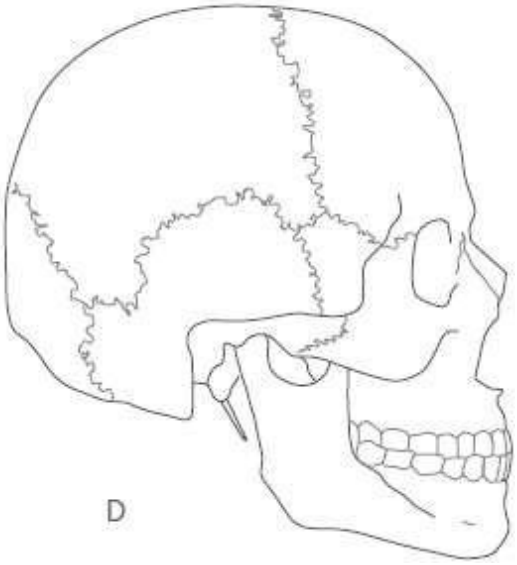

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

- **Cranio – base e bóveda.**

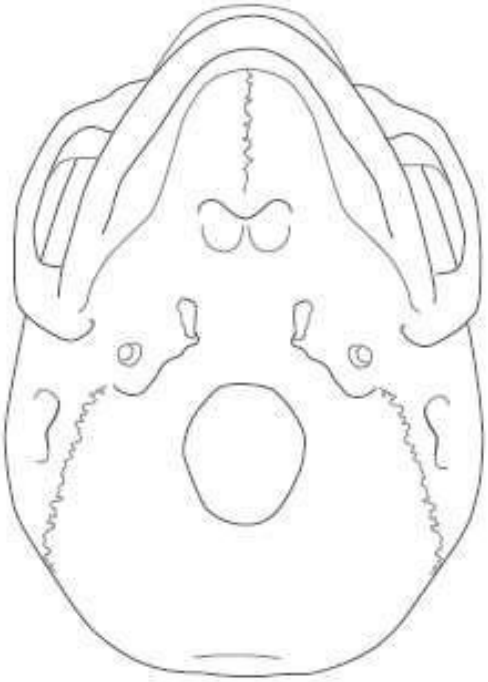

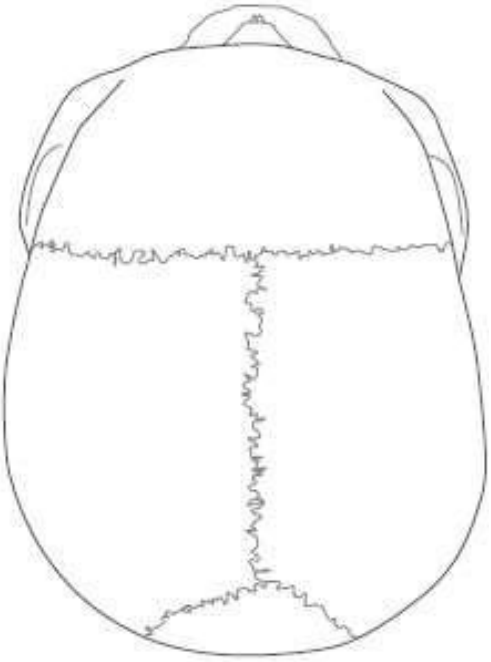

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

10.4. Material arqueolóxico

O material arqueolóxico atopado durante a intervención será vinculado á UE de localización e posteriormente lavado, siglado e inventariado, depositándose no museo que a Administración considere oportuno. A sigla proposta é: **FL25.UE/01** (Foxa Luou Ano 2025.número de UE/ número de peza). Será realizada unha base de datos de materiais, en formato Excel, no que se incluirá a sigla de cada fragmento, o material no que está realizado e súa tipoloxía, ademais de outros datos que poidan resultar de interese para a súa mellor identificación e contextualización.

Os restos óseos ou obxectos de índole persoal identificados entregaránselle ás familiares das persoas enterradas na foxa, xa que este tipo de restos non poden ser considerados como bens do patrimonio arqueolóxico dado que este tipo de restos pertencen ao dominio público e a Lei 52/2007, de
26 de decembro, pola que se recoñecen e amplían os dereitos e se establecen medidas en favor dos que padeceron persecución ou violencia durante a Guerra Civil e a Ditadura, o destino dos restos humanos é a súa recuperación polos descendentes directos das persoas asasinadas, a súa identificación e eventual traslado a outro lugar ou a inhumación no cemiterio correspondente ao termo municipal no que se atoparan.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

11. Remisión de informes e memoria

Informarase á Dirección Xeral de Patrimonio Cultural do intre de inicio e finalización da intervención arqueolóxica, e ademais, en cumprimento do disposto no Decreto 199/1997, de 10 de xullo, polo que se regula a actividade arqueolóxica na Comunidade Autónoma de Galicia, emitirase o informe valorativo dos traballos no prazo máximo de 10 días (artigo 10) e da memoria interpretativa no prazo máximo de 12 meses, unha vez finalizada a actuación en campo (artigo 11).

12. Temporalidade da actuación e equipo arqueolóxico

Estimase que a actuación proxectada terá unha duración de dúas semanas, isto é, 10 xornadas laborais de escavación arqueolóxica.

Participan neste proxecto, como executores da sondaxe arqueolóxica:

Director: Sergio Sánchez García[3]

Graduado en Historia da Arte pola Universidade de Santiago de Compostela en 2015, Mestrado Universitario en Arqueoloxía e Ciencias da Antigüidade pola Universidade de Santiago de Compostela (2017). Arqueólogo profesional con experiencia en tarefas de dirección tanto en campo, obra ou gabinete, así como de ampla experiencia de apoio á dirección e de equipo técnico. Encárgase do traballo de rexistro e técnico en campo, na xestión e estudo de materiais, da elaboración documental e nos traballos planimétricos. Telf: 656514908.

Asistente a dirección arqueolóxica: Iria López Vieitez

Graduada en Historia pola Universidade de Santiago de Compostela en 2021, Mestrado Universitario en Arqueoloxía e Ciencias da Antigüidade pola Universidade de Santiago de Compostela (2024). Arqueóloga profesional con experiencia na realización de sondaxes e escavacións en foxas da represión franquista, así como apoio ó equipo técnico. Encárgase dos traballos de escavación en campo e apoio a dirección. Conta igualmente con práctica no procesado de material arqueolóxico, recompilación de datos e redacción de informes e proxectos.

Equipo técnico: Mª Tania Rial Figueiras

Licenciada en Historia (Especialidade en Arqueoloxía, Prehistoria e Historia Antiga) pola Universidade de Santiago de Compostela en 2011, Mestrado Universitario en Arqueoloxía e Ciencias da Antigüidade pola Universidade de Santiago de Compostela (2016). Arqueóloga profesional con ampla experiencia en tarefas de apoio á dirección e de equipo técnico, tanto en campo, obra ou gabinete. Encárgase do traballo de escavación e técnico en campo, na xestión e estudo de materiais, na elaboración documental e os traballos planimétricos.

[3] A administración competente en materia de patrimonio cultural é coñecedora do currículo da persoa proposta para asumir a dirección, seguindo o disposto no artigo 28.2 da Lei 39/2015, de 1 de outubro, do Procedemento Administrativo Común das Administracións Públicas, polo que non resulta necesario volver a remitir dita documentación.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Sergio Sánchez García, director arqueólogo de Tempos Arqueólogos S.L.	Director da intervención arqueolóxica
Iria López Vieitez, arqueóloga profesional de Tempos Arqueólogos, S.L.	Asistente a dirección arqueolóxica
Mª Tania Rial Figueiras, arqueóloga profesional de Tempos Arqueólogos S.L.	Equipo técnico
Ainhoa Dapena Bugallo, arqueóloga profesional de Tempos Arqueólogos S.L.	Equipo técnico
Bruno Engel Pizcueto, arqueóloga profesional de Tempos Arqueólogos S.L.	Equipo técnico

13. Relación nominal do equipo que participa na intervención

Ademais do xa mencionado Fernando Serrulla Rech, do Instituto de Medicina Legal de Galicia, participan neste proxecto as seguintes persoas vinculadas á Universidade de Santiago de Compostela:

- Lourenzo Férnandez Prieto, I.P. Dep. de Historia. Grupo HISTAGRA.
- Antonio Mígez Macho, Dep. de Historia. Grupo HISTAGRA.
- Concepción López Sánchez, investigadora predoutoral do Grupo HISTAGRA.
- Lucía Santiago Sanmiguel, investigadora do Grupo HISTAGRA.
- Rafael García Ferreira, investigador predoutoral do Grupo HISTAGRA.
- Xavier Buxeiro Alonso, investigador predoutoral do Grupo HISTAGRA.
- Aldara Cidrás Fuentes, investigador predoutoral do Grupo HISTAGRA.
- Jessica Nogueira Castro, investigadora predoutoral do Grupo HISTAGRA.
- José Carlos Sánchez Pardo, investigador postdoutoral do Grupo Síncrisis.
- Ángel Carracedo Álvarez, Instituto de Ciencias Forenses Luís Concheiro (USC)
- María Victoria Lareu Huidobro, Directora do Instituto de Ciencias Forenses (USC).
- Ana Mosquera Miguel, investigadora postdoutoral do Instituto de Ciencias Forenses (USC).
- Amelia Rodríguez López, persoal técnico do Instituto de Ciencias Forenses (USC).
- Adrián Ambroa Conde, investigador predoutoral do Instituto de Ciencias Forenses (USC).
- Ana Freire Aradas, investigadora postdoutoral do Insituto de Ciencias Forenses (USC).
- María de la Puente Vila, investigadore postdoutoral do Instituto de Ciencias Forenses (USC).

UPDF
WWW.UPDF.COM

tempos arqueólogos
AENOR GESTIÓN DE LA CALIDAD ISO 9001
TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

14. Orzamento

tempos arqueólogos
AENOR GESTIÓN DE LA CALIDAD ISO 9001
Achilles Registro Registrado
TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 www.tempos.es
info@tempos.es TemposArqueologos
677 164 635 650 337 454

Valoración para a escavación arqueolóxica na fosa común da violencia franquista de Luou, Teo (A Coruña)

T-25-222

Á atención de: **Data** 04/06/2025

Universidade de Santiago de Compostela - Q1518001A

CANTIDADE	DESCRICIÓN	PREZO UNITARIO	TOTAL
1	Redacción e tramitación do proxecto de intervención. Tramitación ante a administración pública do proxecto de actuación arqueolóxica requirido pola Dirección Xeral do Patrimonio Cultural.	695,00 €	695,00 €
1	Persoal composto por un director, un axudante de dirección e 3 técnicos para a escavación e exhumación da fosa.	8.850,00 €	8.850,00 €
1	Redación e tramitación de informe memoria final requirido pola Dirección Xeral do Patrimonio Cultural. De escavación e restauración.	1.750,00 €	1.750,00 €
1	Infraestructura, materiais, ferramentas, xeotextil, funxibles, kilometraxe e dietas.	1.100,00 €	1.100,00 €
1	Estudo dos materiais arqueolóxicos recuperados, tratamento dos mesmos e depósito no museo que indique a DXPC.	900,00 €	900,00 €
1	Seguridade e saúde, equipos de protección individual, e PRL	495,00 €	495,00 €
1	Topografía e fotogrametría 3D dos restos constatados.	950,00 €	950,00 €
	BASE IMPOÑIBLE		14.740,00 €
	IVE	**21%**	3.095,40 €
	TOTAL		**17.835,40 €**

Asdo.: Mario César Vila

Arqueólogo - Técnico en Patrimonio Cultural

* O presente orzamento inclúe as capacitacións administrativas, seguros de responsabilidade civil, rexistro de empresa acreditada, seguridade e saúde e calidade (ISO9001) requiribles a todo promotor dunha intervención arqueolóxica. Validez da oferta de 3 meses.

Empresa inscrita no Rexistro Mercantil con número de protocolo 2020/58, asento 79, Diario 112, inscrición primeira de folla SC50498, folio 62, tomo 373, Sección Xeral de Sociedades

D-U-N-S ® 469525121

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

15. Documentación anexa e certificados

15.1. Seguro de responsabilidade civil

HISCOX

Hiscox, S.A., Sucursal en España
Calle Miguel Ángel, 11, 4ª planta 28010 Madrid
C.I.F.: W0185688I. Inscrita en el Registro Mercantil de Madrid, tomo 37388, folio 160, hoja M-666589 y en el registro de entidades aseguradoras de la DGSFP con la Clave E231.

CERTIFICADO DE SEGURO

Este Certificado representa a la Póliza y sirve de constancia de la cobertura del riesgo sujeto a los términos y condiciones establecidas en la misma.

HISCOX, S.A., SUCURSAL EN ESPAÑA CERTIFICA

que TEMPOS ARQUEOLOGOS S.L., con CIF/NIF B70608948y con domicilio en CL DOMINGO A. DE ANDRADE 12,, Santiago de Compostela., C.P. 15704, tiene contratada una póliza cuyos datos se detallan abajo:

PÓLIZA Nº: HD IP6 3568841.
TOMADOR: TEMPOS ARQUEOLOGOS S.L.

ACTIVIDAD PROFESIONAL CUBIERTA:
Arqueólogos

ÁMBITO DE COBERTURA:
A) RESPONSABILIDAD CIVIL PROFESIONAL
B) RESPONSABILIDAD CIVIL GENERAL

PERIODO DE COBERTURA: De 05/06/2025 hasta 04/06/2026

CONDICIONES DE COBERTURA Y FRANQUICIA:

El limite agregado abajo indicado es el importe máximo aplicable para el conjunto de lo(s) módulo(s): A y B

Limite Agregado: € 3.000.000 por periodo de seguro

A RESPONSABILIDAD CIVIL PROFESIONAL
- Límite: € 3.000.000 por reclamación y periodo de seguro
- Franquicia: € 500 por reclamación
- Sublímite de Infidelidad de empleados: € 150.000 por reclamación y periodo de seguro

B RESPONSABILIDAD CIVIL GENERAL

1 Responsabilidad Civil Explotación
- Límite: € 3.000.000 por siniestro y periodo de seguro
- Franquicia: € 500 por siniestro
- Sublímite de Vehículos o efectos personales de empleados o visitantes: € 300.000 por siniestro y periodo de seguro

2 Responsabilidad Civil Patronal
- Límite: € 3.000.000 por siniestro y periodo de seguro
- Franquicia: € 500 por siniestro
- Sublímite de Sublímite por víctima: € 450.000 por víctima

3 Responsabilidad Civil Producto
- Límite: € 3.000.000 por siniestro y periodo de seguro
- Franquicia: € 500 por siniestro

4 Responsabilidad Civil Cruzada
- Límite: € 3.000.000 por siniestro y periodo de seguro

Teléfono 0034 91515 99 00 Fax www.hiscox.es E-mail riesgosprofesionales@hiscox.com

UPDF
WWW.UPDF.COM

HISCOX

Hiscox, S.A., Sucursal en España
Calle Miguel Ángel, 11, 4ª planta 28010 Madrid
C.I.F.: W0185688I. Inscrita en el Registro Mercantil de Madrid, tomo 37388, folio 160, hoja M-666589 y en el registro de entidades aseguradoras de la DGSFP con la Clave E231.

- Franquicia: € 500 por siniestro

David Heras
Director General - Country Manager
Hiscox España

Teléfono 0034 91515 99 00 Fax www.hiscox.es E-mail riesgosprofesionales@hiscox.com

15.2. Prevención e formación

Taprega
PREVENCIÓN DE RIESGOS
Nº Acred. AS840A2003/21-O

CERTIFICADOS

En A Coruña, a 10 de marzo de 2025

TAPREGA PREVENCIÓN DE RIESGOS SL con CIF: B36926640 con acreditación definitiva según resolución de 25 de abril de 2003 y nº de expediente AS840A2003/21-O de la Consellería de Asuntos Sociais, Emprego e Relacións Laborais da Xunta de Galicia, con domicilio social en Calle Pasteur 30 - 1º 15008 - A Coruña.

CERTIFICA:

Que la empresa **TEMPOS ARQUEÓLOGOS SL** CIF nº: **B70608948** con domicilio fiscal ARQUITECTO DOMINGO A. DE ANDRADE 12, BAJO 15704 Santiago De Compostela Santiago de Compostela (Coruña, A), tiene concertado el servicio de prevención de riesgos laborales con **TAPREGA PREVENCIÓN DE RIESGOS SL** entidad especializada ajena a la empresa según se articula en el artículo 30.1 de la Ley 31/1995 de Prevención de Riesgos Laborales y en el artículo 10 del Real Decreto 39/1997 Reglamento de los Servicios de Prevención

Dicho concierto está en vigor para las siguientes especialidades:

- SEGURIDAD EN EL TRABAJO.
- HIGIENE INDUSTRIAL.
- ERGONOMÍA / PSICOSOCIOLOGÍA APLICADA.

Con fecha **23-01-2025** y con duración hasta el **22-01-2026**

- MEDICINA DEL TRABAJO.

Con fecha **23-01-2025** y con duración hasta el **22-01-2026**

Encontrándose al corriente de todos los pagos derivados de estos contratos hasta 22-01-2026

Taprega
TAPREGA PREVENCIÓN DE RIESGOS, S.L.
CIF: B36926640 - Nº acred. AS840A2003/21-O
Avda. de los Caídos 2 - 15008 A CORUÑA
Tno. 902 210 201 - Fax: 981 13 85 46

Fernando Fernández Dobao
Director General
TAPREGA PREVENCIÓN DE RIESGOS SL
DNI: 76573246J a fecha 10 de marzo de 2025

TAPREGA PREVENCIÓN DE RIESGOS SL. Inscrita en el Registro Mercantil de Pontevedra, en el tomo 2881 del Archivo, Sección General, al folio 120, hoja nº PO-33485 Inscripción 1ª C.I.F.: B-36926640
Servicio de Prevención Aleno acreditado según Nº de expediente AS840A2003/21-O de la Consellería de Asuntos Sociais, Emprego e Relacións Laborais da Xunta de Galicia.

A CORUÑA - LUGO - MADRID - PONTEVEDRA - SANTIAGO - NARÓN - OURENSE - VIGO / Tlfno. 902 210 201 / e-mail: taprega@taprega.com / web: www.taprega.com

UPDF
WWW.UPDF.COM

tempos arqueólogos

AENOR GESTIÓN DE LA CALIDAD ISO 9001

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

CERTIFICADO DE FORMACIÓN

(Ley 32/2006, de 18 de octubre, reguladora de la subcontratación en el sector de la construcción y Real Decreto 1109/2007, de 24 de octubre, por el que se desarrolla la Ley 32/2006, de 18 de octubre, reguladora de la subcontratación en el sector de la construcción)

Nombre o razón social TEMPOS ARQUEÓLOGOS SL	Fecha del certificado 06/02/2020
NIF B70608948	C.C.C. 0111 15 123803092

La empresa arriba indicada declara que cuenta con personas que, conforme a su plan de prevención, ejercen funciones de dirección y han recibido la formación necesaria, de conformidad con lo previsto en el artículo 12.4 del Real Decreto 1109/2007, de 24 de agosto.

Asimismo, TAPREGA PREVENCIÓN DE RIESGOS, S.L. certifica que los trabajadores que prestan servicios para la empresa en obras de construcción han recibido formación específica en materia de prevención de riesgos laborales.

Firma y sello de la empresa o de su representante	Firma y sello de la organización preventiva o de su representante
Firmado por 33300568H MARIO CESAR (R: B70608948) el día 07/02/2020 con un certificado emitido por AC Representación	Taprega TAPREGA PREVENCIÓN DE RIESGOS, S.L. CIF: B36924539 Nº Acred. AS840A2003/21 c/ Pasteur, 30 – 1º 15008 A CORUNA Tno. 902 21 02 01 fax: 981 13 85 62

UPDF
WWW.UPDF.COM

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Ibermutua gallega
Mutua Colaboradora con la Seguridad Social nº 274

D. CARLOS JAVIER SANTOS GARCÍA, DIRECTOR GENERAL DE ***IBERMUTUA***, MUTUA COLABORADORA CON LA SEGURIDAD SOCIAL Nº 274

CERTIFICA:

Que la empresa abajo indicada, tiene concertado el riesgo de accidentes de trabajo y enfermedades profesionales y la prestación de Incapacidad Temporal derivada de Contingencias Comunes con esta mutua, en base a los datos que se indican a continuación.

Razón social	TEMPOS ARQUEOLOGOS SL
N.I.F.	B70608948

La vigencia del Documento de Asociación es de un año, prorrogable tácitamente por anualidades sucesivas, en tanto la empresa no manifieste su voluntad en contrario, de acuerdo con lo previsto por el artículo 83.1.a del Texto refundido de la Ley General de la Seguridad Social, aprobado por el Real Decreto Legislativo 8/2015, de 30 de octubre.

A petición de la empresa, para que surta los efectos oportunos donde corresponda, se expide el presente certificado en Madrid, a 10 de septiembre de 2021.

Ibermutua

Carlos Javier Santos García
DIRECTOR GENERAL

900 23 33 33
www.ibermutua.es

SÍGUENOS EN:

Documento firmado digitalmente con sello de órgano por Ibermutua, Mutua Colaboradora con la Seguridad Social nº 274, a 10 de septiembre de 2021 a las 09:52:46.
Código seguro de verificación: AFZ541245DZFFZ4FC38FDBE6525D27AED3.

UPDF
WWW.UPDF.COM

tempos arqueólogos

AENOR GESTIÓN DE LA CALIDAD ISO 9001

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

HOJA Nº 2

RELACIÓN DE CÓDIGOS DE CUENTA DE COTIZACIÓN
DE LA EMPRESA **TEMPOS ARQUEOLOGOS SL**.
(N.I.F.: **B70608948**)

CÓDIGO DE CUENTA DE COTIZACIÓN	FECHA DE EFECTO CP	FECHA DE EFECTO CC
15/1238030/92-0111	31/01/2020	
27/1082336/25-0111	02/07/2021	

Madrid, a 10 de septiembre de 2021

900 23 33 33
www.ibermutua.es

SÍGUENOS EN:

Documento firmado digitalmente con sello de órgano por Ibermutua, Mutua Colaboradora con la Seguridad Social nº 274, a 10 de septiembre de 2021 a las 09:52:46.
Código seguro de verificación: AFZ541245DZFFZ4FC38FDBE6525D27AED3.

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

15.3. Rexistro de empresas acreditadas

REGISTRO DE EMPRESAS ACREDITADAS SECTOR DE LA CONSTRUCCIÓN
(Ley 32/2006, de 18 de octubre)

CERTIFICADO DE INSCRIPCIÓN

DATOS DE LA SOLICITUD

Nombre y apellidos	Nº Identificador	Fecha de la solicitud
MARIO CESAR VILA	NIF 33300568H	13/02/2020

En representación de (si procede):

Nombre o razón social	Nº Identificador

LA AUTORIDAD LABORAL DE **GALICIA**

CERTIFICA:

Que, según los datos obrantes en el Registro de Empresas Acreditadas, la empresa cuyos datos se indican a continuación figura inscrita en el Registro de **GALICIA desde el 13/02/2020**

Nombre o razón social	Nº Inscripción REA
TEMPOS ARQUEOLOGOS SL	11/15/0026323

Domicilio
ARQUITECTO DOMINGO A DE ANDRADE 12 bajo

Localidad	Provincia	País
SANTIAGO DE COMPOSTELA	A CORUÑA	ESPAÑA

Nº Identificador	Código de Cotización Principal	CNAE
CIF B70608948	15123803092	74 - Otras actividades profesionales, científicas y técn

De acuerdo con el artículo 6 del Real Decreto 1109/2007, de 24 de agosto, por el que se desarrolla la Ley 32/2006, de 18 de octubre, reguladora de la subcontratación en el Sector de la Construcción:

- La inscripción en el Registro es única, tiene validez en todo el territorio nacional y permite a las empresas incluidas en el mismo intervenir en la subcontratación en el sector de la construcción como contratistas o subcontratistas.
- Cuando la empresa comitente obtenga certificación relativa a la inscripción en el Registro de una empresa subcontratista, se entenderá que ha cumplido con su deber de vigilar el cumplimiento por dicha empresa subcontratista de las obligaciones establecidas en el artículo 4, apartados 1 y 2, de la Ley 32/2006, de 18 de octubre. En tal caso, la empresa comitente quedará exonerada durante la vigencia del contrato y para una sola obra de construcción de la responsabilidad prevista en el artículo 7.2 de la citada Ley para el supuesto de incumplimiento por dicho subcontratista de las obligaciones de acreditación y registro.
- Lo indicado en el párrafo anterior se entiende sin perjuicio de las obligaciones y responsabilidades establecidas en otras disposiciones sociales. En todo caso será exigible la responsabilidad establecida en los artículos 42 y 43 del Estatuto de los Trabajadores cuando se den los supuestos previstos en el mismo.
- La certificación prevista en este artículo deberá haber sido solicitada dentro del mes anterior al inicio de la ejecución del contrato, será emitida por el órgano competente en el plazo máximo de diez días naturales desde la recepción de la solicitud y tendrá efectos con independencia de la situación registral posterior de la empresa afectada.

Y para que conste a los expresados efectos, se expide la presente el 13 de febrero de 2020

Nota: La autenticidad y validez de este certificado deberá ser comprobada por el destinatario accediendo a la página web del sistema REA (https://expinterweb.mitramiss.gob.es/rea) por la opción "Consulta de certificados emitidos" para que surta en cada caso los efectos previstos por el ordenamiento jurídico. Para ello deberá utilizarse el siguiente Nº de Localizador 139464103318506363.

CSV : REA-f7ad-ad44-decc-ca9f-9ddb-4f77-d9e2-6c55
DIRECCIÓN DE VALIDACIÓN : https://sede.administracion.gob.es/pagSedeFront/servicios/consultaCSV.htm
FIRMANTE(1) : SELLO ELECTRONICO PARA LA ACTUACION AUTOMATIZADA DEL MINISTERIO DE TRABAJO MIGRACIONES Y SEGURIDAD SOCIAL | FECHA : 13/02/2020 15:13 | NOTAS : F

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

15.4. Outros certificados

GOBIERNO DE ESPAÑA — MINISTERIO DE INCLUSIÓN, SEGURIDAD SOCIAL Y MIGRACIONES

SECRETARÍA DE ESTADO DE LA SEGURIDAD SOCIAL Y PENSIONES
TESORERÍA GENERAL DE LA SEGURIDAD SOCIAL

CERTIFICADO DE ESTAR AL CORRIENTE EN EL CUMPLIMIENTO DE LAS OBLIGACIONES DE SEGURIDAD SOCIAL

Presentada solicitud de certificado acreditativo de estar al corriente en el cumplimiento de las obligaciones de Seguridad Social correspondiente a TEMPOS ARQUEOLOGOS SL , con NIF 0B70608948 .

La Tesorería General de la Seguridad Social

CERTIFICA: Que conforme a los datos que obran en la Tesorería General de la Seguridad Social, el solicitante arriba referenciado se encuentra al corriente de sus obligaciones de Seguridad Social.

El presente certificado tiene carácter POSITIVO; no origina derechos ni expectativas de derechos en favor del solicitante ni de terceros; no puede ser invocado a efectos de la interrupción o la paralización de plazos de caducidad o prescripción, ni servir de medio de notificación de los expedientes a los que pudiera hacer referencia, sin que su contenido pueda afectar al resultado de actuaciones posteriores de comprobación e investigación, ni exime del cumplimiento de las obligaciones de diligencias de embargo anteriormente notificadas a sus destinatarios.

Información obtenida a 03/07/2025 10:09:28

REFERENCIA DE VERIFICACIÓN
Código: 4U37V-X6OPQ-AQ2RQ-4EYRJ-RWTPF-ET5TF **Fecha:** 03/07/2025
La autenticidad de este documento puede ser comprobada en la Sede Electrónica de la Seguridad Social.

Sede Electrónica: **https://sede.seg-social.gob.es** Página 1 de 1 Página Web: **www.seg-social.es**

UPDF
WWW.UPDF.COM

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Agencia Tributaria
sede.agenciatributaria.gob.es

Delegación Especial de GALICIA

Administración de SANTIAGO DE COMPOSTELA
RU MANUEL MARIA, 5
15705 SANTIAGO (A CORUÑA)
Tel. 981584040

CERTIFICADO

Nº REFERENCIA: 20256536065

Presentada solicitud de certificado acreditativo de encontrarse al corriente de sus obligaciones tributarias a efectos de contratar con el Sector Público, de acuerdo con lo establecido en la Ley 9/2017, de 8 de noviembre, de Contratos del Sector Público, por:

N.I.F.: **B70608948** RAZÓN SOCIAL: **TEMPOS ARQUEOLOGOS SOCIEDAD LIMITADA**
DOMICILIO FISCAL: **CALLE ARQUITECTO DOMINGO A. DE ANDRADE NUM 12 Planta 0 Pta. IZ 15704 SANTIAGO DE COMPOSTELA (CORUÑA, A)**

La Agencia Estatal de Administración Tributaria,

CERTIFICA: Que conforme a los datos que obran en esta Unidad, el solicitante arriba referenciado se encuentra al corriente de sus obligaciones tributarias de conformidad con lo dispuesto en el artículo 74 del Reglamento general de las actuaciones y los procedimientos de gestión e inspección tributaria y de desarrollo de las normas comunes de los procedimientos de aplicación de los tributos, aprobado por el Real Decreto 1065/2007, de 27 de julio.

El presente certificado se expide a petición del interesado, tiene carácter POSITIVO y una validez de seis meses contados desde la fecha de su expedición, se expide al efecto exclusivo mencionado y no origina derechos ni expectativas de derechos en favor del solicitante ni de terceros, no pudiendo ser invocado a efectos de interrupción o de paralización de plazos de caducidad o prescripción, ni servirá de medio de notificación de los expedientes a los que pudiera hacer referencia, sin que su contenido pueda afectar al resultado de actuaciones posteriores de comprobación o investigación, ni exime del cumplimiento de las obligaciones de diligencias de embargo anteriormente notificadas a sus destinatarios. Todo ello, de conformidad con lo dispuesto en la normativa citada.

*Documento firmado electrónicamente (Ley 40/2015) por la Agencia Estatal de Administración Tributaria, con fecha 3 de julio de 2025. Autenticidad verificable mediante **Código Seguro Verificación K4PWD4VM4JP979ES** en sede.agenciatributaria.gob.es*

App AEAT

Documento firmado electrónicamente (Ley 40/2015). Autenticidad verificable mediante **Código Seguro Verificación K4PWD4VM4JP979ES** en sede.agenciatributaria.gob.es

15.5. Calidade

AENOR
Confía

Certificado del
Sistema de Gestión de la Calidad

AENOR
GESTIÓN DE LA CALIDAD
ISO 9001

ER-0670/2017

AENOR certifica que la organización

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.

dispone de un sistema de gestión de la calidad conforme con la Norma UNE-EN ISO 9001:2015

para las actividades Elaboración y ejecución de proyectos sobre bienes materiales pertenecientes al patrimonio cultural.

que se realizan en RÚA ARQUITECTO DOMINGO A. DE ANDRADE, 12, BAJO IZQUIERDA. 15704. SANTIAGO DE COMPOSTELA (A CORUÑA)

Primera Emisión: 2017-12-22
Última Emisión: 2023-12-22

Expiración: 2026-12-22

Rafael GARCÍA MEIRO
CEO

Original Electrónico

IAF ENAC IQNET

AENOR INTERNACIONAL S.A.U.
Génova, 6. 28004 Madrid. España
Tel. (+34) 91 432 60 00.- www.aenor.com

UPDF
WWW.UPDF.COM

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

Achilles

Certificado de membresía

Por la presente se certifica que

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.

ya está totalmente registrado como proveedor en Achilles Repro.

ID de Achilles: 00071763
Fecha de vencimiento:18 octubre 2025

Achilles
Repro
SILVER

Eva Lezcano
Directora Regional SEU Achilles

Francesc Pujol
Presidente Comité Repro Achilles

15.6. Protección de datos

MILLENNIUM
PROTECCIÓN DE DATOS

ENTIDAD ESPECIALIZADA EN CUMPLIMIENTO NORMATIVO

· INFORMACIÓN EN MATERIA DE PROTECCIÓN DE DATOS ·

Ley Orgánica 3/2018 de 5 de diciembre de Protección de Datos de Carácter Personal y Garantía de los Derechos Digitales (LOPD-GDD), y Reglamento General de Protección de Datos (UE) 2016/679 (RGPD)

Millennium Protección de Datos, como entidad especializada en el cumplimiento normativo en materia de protección de datos, presta sus servicios de consultoría y adecuación a la LOPD-GDD y RGPD e informa de que, durante la vigencia del presente documento, la entidad:

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.

dispone de los documentos necesarios para cumplir con las obligaciones y derechos regulados en la Ley Orgánica 3/2018, de 5 de diciembre de Protección de Datos de Carácter Personal y Garantía de los Derechos Digitales (LOPD-GDD) y en el Reglamento General de Protección de Datos 2016/679 (RGPD), y que ha implementado las medidas de índole técnicas y organizativas que garantizan la seguridad de los datos personales tratados.

Director
Millennium Protección de Datos

VIGENCIA DEL DOCUMENTO | **FEBRERO 2026**

info@millennium.gal | 981 115 922 | www.millennium.gal

TEMPOS ARQUEÓLOGOS, S.L.
CIF B70608948
Arquitecto Domingo A. de Andrade, 12 b
15704 - Santiago de Compostela (A Coruña)
881 97 27 67 info@tempos.es
www.tempos.es TemposArqueologos

16. Planimetría

Plano 1. Situación da Igrexa de Santa María de Luou (Teo, A Coruña). (E. 1: 700.000).

Plano 2. Localización da Igrexa de Santa María de Luou (Teo, A Coruña) e sondaxe a realizar (E 1: 700).

Plano 3. Situación da sondaxe. (E.1:80)

Plano 4. Elementos patrimoniais na contorna da área a intervir (E. 1.1.000)

17. Anexos

- Informe Histórico Previo redactado por Lucía Santiago Sanmiguel
- Permiso do Arzobispado de Santiago de Compostela

UPDF
WWW.UPDF.COM

Lucía Santiago Sanmiguel
Grupo de Investigación HISTAGRA (USC)

INFORME HISTÓRICO PREVIO

FOSA DO CEMITERIO DE SANTA MARÍA DE LUOU (TEO)

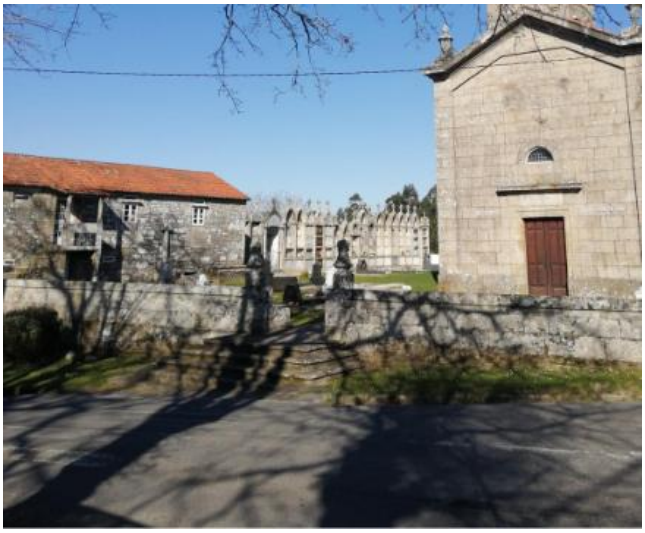

Imaxe 1: Fotografía da igrexa de Santa María de Luou, s. XX.

Fonte: Arquivo Municipal de Teo.

Imaxe 2: Fotografía da igrexa de Santa María de Luou, 2025.

Fotografía de Lucía Santiago

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA
histagra Grupo de Historia Agraria e Política do Mundo Rural USC
CISPAC Centro de Investigación Interuniversitario das Paisaxes Atlánticas Culturais

UPDF
WWW.UPDF.COM

Índice de contidos

1. Introdución 2
2. Metodoloxía 3
3. Antecedentes 4
   3.1. Localización e contexto xeográfico 6
4. Contexto histórico xeral: configuración da resistencia antifranquista 9
   4.1. A V Agrupación do Exército Guerrilleiro en Teo 19
      4.1.1. 19 de maio de 1948, a resistencia en Loureiro (Luou-Teo) 23
5. Indagación preliminar sobre as vítimas para a súa identificación e localización 31
   5.1. 5.1. Manuel Agrasar Cajaraville, “Barbarroxa” 40
      5.1.1. Información adicional para a identificación de Manuel Agrasar Cajaraville 43
   5.2. 5.2. Ricardo Fernández Carlés 44
      5.2.1. Información adicional para a identificación de Ricardo Fernández Carlés 46
   5.3. Vicente López Novo, “El hijo de la Nova” e “Rufino” 48
      5.3.1. Información adicional para a identificación de Vicente López Novo 53
   5.4. Florentino Palacios Menéndez, “Tino” 55
      5.4.1. Información adicional para a identificación de Florentino Palacios Menéndez 56
6. Fichas resumo sobre as vítimas 58
7. Documentación do espazo a intervir: localización da fosa 67
   7.1. O cemiterio do adro da igrexa e a Casa do Belén 69
8. Fontes e referencias bibliográficas 81

ANEXOS

UPDF
WWW.UPDF.COM

1. Introdución

O presente informe histórico recolle os resultados preliminares das investigacións realizadas sobre a fosa común do cemiterio parroquial de Santa María de Luou, no concello de Teo (A Coruña), onde se localizan os restos de catro persoas vinculadas á resistencia antifranquista que foron asasinadas no mes de maio de 1948. Trátanse de Manuel Agrasar Cajaraville, Ricardo Fernández Carlés, Vicente López Novo e Florentino Palacios Menéndez.

O estudo e intervención en dito lugar de violencia, insírense nas actuacións do Plan Cuadrienal de Memoria Democrática de Galicia (2025–2028) e corresponde á primeira das tres liñas estratéxicas. Este traballo constitúe a base para a planificación da prospección, delimitación e, se procede, exhumación e identificación das vítimas. Todo o proceso desenvólvese conforme aos principios de verdade, xustiza, reparación e garantías de non repetición, recollidos na Lei 20/2022, do 19 de outubro, de Memoria Democrática.

UPDF
WWW.UPDF.COM

2. Metodoloxía

A investigación histórica e historiográfica desenvolvida ata o momento baseouse nun enfoque multidisciplinar, no que se combinan a análise documental, o traballo de campo e a colaboración coa veciñanza e co tecido asociativo. Trátase dun procedemento consolidado, que complementa a investigación arqueolóxica, a análise antropolóxica forense e a identificación xenética, e que ven sido empregado con éxito noutras intervencións en Galicia, como as de Vilagarcía de Arousa, Crecente, Celanova ou O Val.

A análise documental baseouse en fontes bibliográficas, hemerográficas e orais, así como na consulta de arquivos de distinta natureza —municipais e provinciais, o Centro Documental da Memoria Histórica, militares e da Garda Civil, eclesiásticos ou pertencentes á Real Academia Galega, entre outros—, ademais de pescudas no Rexistro Civil de Luou. Este labor permite reconstruír o contexto histórico e social das vítimas e establecer unha base sólida para as seguintes fases da intervención.

O traballo de campo incluíu a prospección inicial e a delimitación do lugar, así como a identificación e contacto con familiares. Este proceso fixo posible ampliar a reconstrución das traxectorias vitais das vítimas e incrementou o número de solicitudes, que pasou dunha a tres solicitudes de localización e identificación dos restos. Actualmente mantéñense abertas as xestións para localizar parentes das dúas das catro vítimas [1].

A implicación veciñal e asociativa resultou esencial, pois en sinerxía coas demais fontes contribuíu a enriquecer o estudo e a crear unha rede de apoio local. A equipa investigadora expresa o seu agradecemento ao Concello de Teo e a Pablo Sanmartín, Javier Devesa, Alexandre Leis Carlés (neto de Eloy Carlés), Álvaro Parajó, Alexandre Sinde Vázquez, Araceli Clotilde e María Luz Sisto Parajó, Rafa Sisto, Patricia Martínez, Xosé Luís Santos Cabanas e as persoas que forman a Asociación A Oliveira, e ao párroco Antonio Zacarías López Martínez;

[1] Trátanse de Vicente López Méndez e a Florentino Palacio Menéndez.

UPDF
WWW.UPDF.COM

así como a todas as persoas que directa ou indirectamente contribuíron ao desenvolvemento deste traballo.

Por último, cómpre subliñar que, sen intención de abrir un debate, entendemos que a orixe da resistencia antifranquista galega non debe situarse só na posguerra nin reducirse ás organizacións xurdidas nas cárceres e centros de concentración ou de traballo forzoso. Consideramos que xorde no propio golpe de Estado de 1936 e na Guerra Civil, cando se produce a primeira resistencia armada e a fuxida aos montes motivada por diferentes razóns colectivas e individuais de cada unha das persoas que o tiveron que facer. Esta interpretación conecta coas revisións posteriores do historiador Hartmut Heine que primeiro sitúa o inicio da guerrilla nun marco cronolóxico máis conservador, a comezos dos anos corenta; pero que logo a enmarca tras a derrota da resistencia republicana inicial no golpe e a violencia masiva inmediata (Fernández E., e Pereira, D., 2023). Porén, neste informe empregamos "resistencia armanada antifranquista" ou "resistencia/guerrilla antifranquista" exclusivamente para designar o tempo no que estes agrupamentos de resistencia armada estivo formalmente organizada, primeiro baixo a "Federación de Guerrillas de Galicia-León" e posteriormente como "Exército Guerrilleiro de Galicia".

3. Antecedentes

No ano 2024, a equipa coordinadora das actuacións do Plan de Memoria Democrática recibiu a solicitude formal da Asociación Oliveira de Teo para intervir unha fosa vinculada á resistencia antifranquista que se atopa no adro da igrexa parroquial de Luou. Esta entidade leva traballando, cando menos desde o ano 2009, na recuperación da memoria histórica e na defensa do patrimonio inmaterial do concello.

A fosa coñécese na zona como a dos Foucellas, denominación popular que remite á figura de Benigno Andrade García ("O Foucellas") e á súa agrupación, e mesmo ao conxunto de guerrilleiros de Galicia. A memoria oral da parroquia preservou desde o primeiro momento unha referencia clara sobre o lugar de enterramento: o espazo localizaríase nas inmediacións

UPDF
WWW.UPDF.COM

da chamada casa do Belén ou de fábrica, entre o seu patín e o osario, no adro da igrexa de Santa María de Luou. Aínda que se ten presente o lugar e o acontecido no imaxinario popular, o espazo non está sinalizado nin conta cunha marca memorial que lembre ás vítimas.

Antes de iniciar as pescudas, tanto a veciñanza como a literatura lembraba que a inhumación se producira a finais de maio de 1948, cando catro guerrilleiros foron asasinados durante —e mesmo hai quen apunta que despois— un enfrontamento coa Garda Civil na aldea de Loureiro, na mesma parroquia. Estes guerrilleiros formaban parte da agrupación dirixida por Benigno Andrade García, quen conseguiu escapar do altercado xunto con José Ramuiñán Barreiro, coñecido como "Ricardito".

Os seus compañeiros non tiveron a mesma fortuna. As vítimas falecidas serían Ricardo Fernández Carlés, natural de Pontecesures; Manuel Agrasar Cajaraville, da Matanza (Padrón); Vicente López Novo, de Santa Uxía de Ribeira máis unha cuarta vítima. Sobre esta última, tanto as referencias bibliográficas como os documentos institucionais do franquismo ofrecían diversas denominacións —Constantino, Florentino, ou Tino, ademais de O Asturiano e cos apelidos Menéndez Palacio ou con orde inversa—, polo que a súa identidade quedaba pouco definida antes da investigación actual.

Cómpre destacar que a base de datos Nomes e Voces, centrada nas vítimas da violencia derivada do golpe de 1936 e ata 1939, non recolle información directa sobre o periodo da resistencia armada antifranquista formalizada nin sobre os lugares de enterramento vinculados. Con todo, si que aparecen referencias previas á incorporación ás *fileiras guerrilleiras* sobre Manuel Agrasar Cajaraville, Benigno Andrade García e Ricardo Fernández Carlés.

Estas informacións iniciais constituíron o punto de partida da investigación histórica, na que se abordou a análise de diversas fontes e relatos. A partir delas foron formuladas hipóteses sobre os feitos acontecidos no "enfrontamento" do 19 de maio de 1948 en Loureiro, e sobre o lugar de enterramento colectivo no que xacen as catro vítimas, así como os seus contextos sociais e vitais.

UPDF
WWW.UPDF.COM

3.1. Localización e contexto xeográfico

O concello de Teo, na provincia da Coruña, forma parte da comarca de Santiago e abrangue unha superficie de aproximadamente 80 km². Na actualidade conta cunha poboación que ascende a 19.000 habitantes, un 105.6 % máis que en 1950. O Concello distribúese en 13 parroquias: Santa María de Baamonde, San Simón de Ons de Cacheiras, San Xoán de Calo, Santa María de Lampai, Santa Mariña de Lucí, San Francisco de Asís dos Tilos, Santa Baia de Oza, San Miguel de Rarís, San Xoán de Recesende, San Cristovo de Reis, Santa María de Teo, San Tomé de Vilariño e Santa María de Luou. A parroquia de Santa María de Luou, situada ao sur do municipio, ocupa unha extensión próxima aos 9 km². Limita coas parroquias de Lampai ao oeste, Ribasar ao norte e Recesende ao leste, así como co concello da Estrada (provincia de Pontevedra) ao sur, a través do río Ulla na zona de Pontevea. A súa poboación distribúese en diferentes aldeas conectadas por camiños e estradas locais: O Aido, Bustelo, Cantoña, Caxade, Espasande, A Igrexa (onde se sitúa o cemiterio parroquial), A Ínsua, Loureiro, Nespereira, Paraxó, Quintáns, Regoufe e Trasellas.

O relevo de Luou caracterízase por suaves ondulacións que conforman un cordón orográfico. Ao suroeste, cara a Pontevea e Padrón, esténdense os Montes de Lampai, que se prolongan ata o Monte Meda e descenden polas abas cara ao val do río Ulla. Polo leste e sueste elévanse o Monte de Couso e pequenas serras que pechan o val antes da ponte de Pontevea. Ao norte, en dirección a Santiago, sobresaen o Monte dos Anxos e as terras altas de Cacheiras, cun punto destacado no Monte de Montouto, divisoria natural entre a bacía do Ulla e a depresión compostelá. Ao oeste, as elevacións de Recesende e Reis enlazan coas abas orientais dos montes de Brión. Ademais do río Ulla, que pasa por Teo en dirección leste e oeste, descorren polo municipio os seguintes ríos e regos: Angueira, Rego do Tarrío e Tinto, afluencia do Sar; Pereiro, Santa Lucía, Tella e Rego do Chao, afluentes do Ulla (Sanmartín, P., 2024: 19). Estas características orográficas puideron ofrecer condicións propensas para o desprazamento discreto e o ocultamento dos combatentes antifranquistas; facilitando tanto a mobilidade como a conexión entre diferentes núcleos de resistencia e o contacto coa veciñanza que lles proporcionaba apoio.

XUNTA DE GALICIA
INSTITUTO GALEGO DO TEXEITORIO
Ames
Brión
Rois
Vedra
Teo
Padrón
Estavedes (San Xulián)
Ribeira (Santa María)
Caldas (San Xoán)
Lugo (Santa María)
Lanzá (Santa María)
Cerceda (San Pedro)
Rois (San Cristovo)
Raris (San Miguel)
Vilariño (San Tomé)
Teo (Santa María)
Trobe (Santo André)
Bamonde (Santa María)
Illobre (Santo André)
Oza (Santa Baia)
Luci (Santa María)
Cacheiras (San Simón de Oza)
San Xián de Sales (San Xián)
Recesende (San Xoán)
Información procedente da web:
http://mapas.xunta.gal/
Proxección U.T.M. Fuso 29
Elipsoide GRS80
Sistema de referencia ETRS89
1:36.112
0 0.225 0.45 0.9 1.35 1.8 km

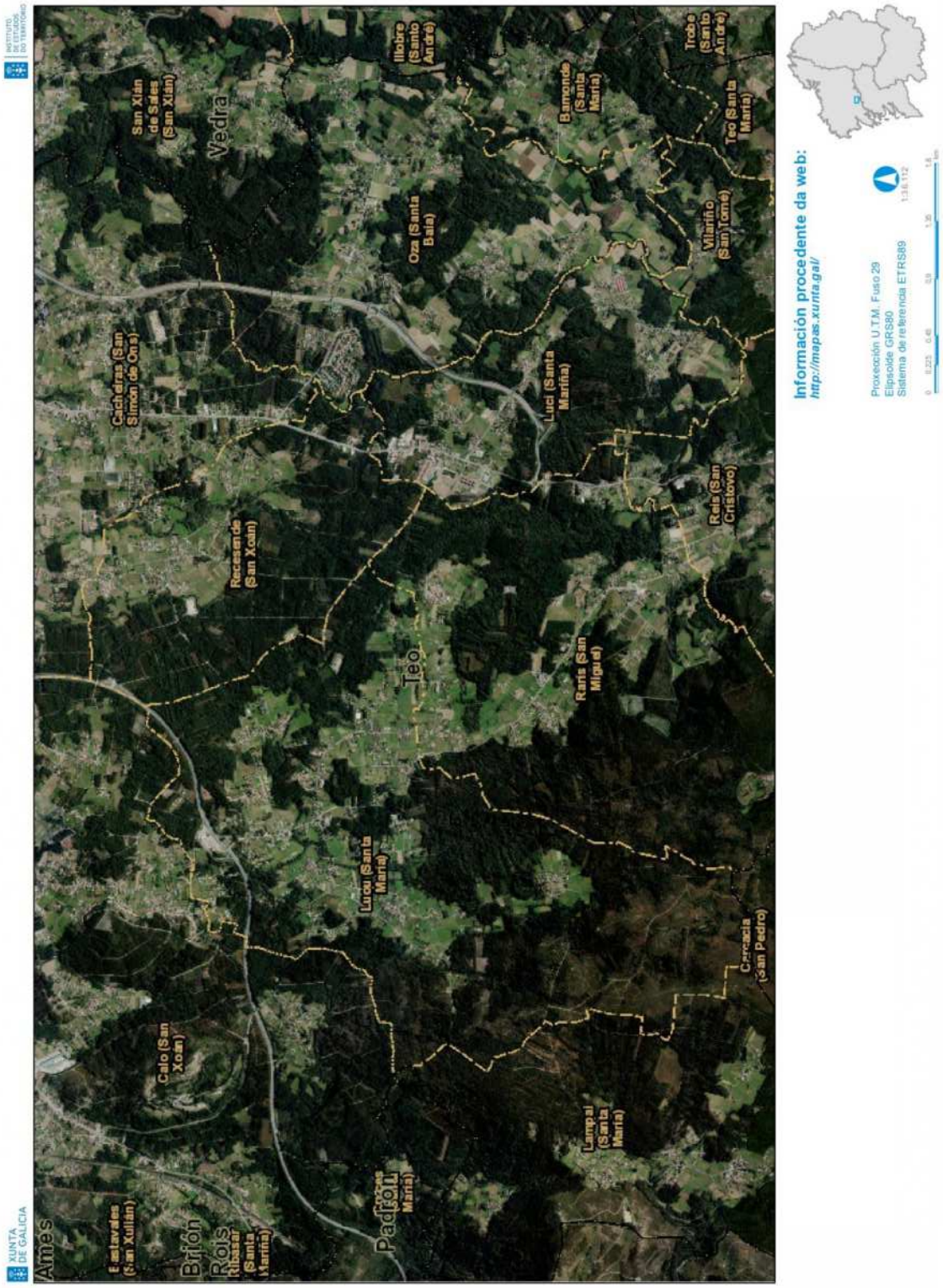

UPDF
WWW.UPDF.COM

UPDF
WWW.UPDF.COM

4. Contexto histórico xeral: configuración da resistencia antifranquista

Antes de nos centrar nas vítimas de forma individual, consideramos necesario realizar un percorrido global que contextualice de forma sinxela a resistencia antifranquista no noroeste peninsular. Deste xeito, a partir de diversos estudos e publicacións de especialistas na materia, construímos un marco contextual de carácter xeral no que se insire o acontecido en Loureiro.

Como xa sinalamos, a masiva violencia exercida durante o golpe e consolidada co réxime franquista obrigou a numerosas persoas a buscar refuxio, principalmente nos montes. Estas fuxidas adoptaron formas diversas, condicionadas tanto pola distancia percorrida ata os lugares de agocho como polo grao de vínculo que se mantiña coas comunidades de orixe, maioritariamente labregas. En todos os casos, tratábase dunha estratexia de supervivencia atravesada polo medo constante: cómpre lembrar o meticuloso labor de Nomes e Voces, no que se rexistraron máis de 18.000 vítimas en Galicia de persecucións e asasinatos.

O autodenominado “Bando Nacional” negou, e durante o réxime mantivo negada, a violencia exercida mediante unha narrativa xustificadora que desposuíu as persoas asasinadas de dita condición (Míguez Macho, A., 2024). A maquinaria represiva construíuse sobre unha retórica institucionalizada que lexitimaba tanto a violencia extraxudicial como a paralegal. Bastaba con vincular ás persoas coa militancia en organizacións políticas, sindicais ou societarias consideradas inimigas; coa súa participación real ou atribuída nos días previos, durante ou posteriores ao 18 de xullo de 1936; coa deserción das quintas; ou coa súa relación co republicanismo, entre outras, para que estas causas se convertesen en razón suficiente para xustificar a violencia exercida.

Así, centos de persoas pasaron de seren simples cidadáns a converterse en *fuxidos*, coñecidos tamén como *maquis* ou *os do monte*. Nunha primeira etapa, estes grupos permanecían dispersos polos montes do norte peninsular e carecían dunha estrutura organizada ou dunha disciplina regular que lles permitise enfrontarse de maneira activa aos seus perseguidores. Con todo, foron eles quen sentaron as bases da resistencia armada na retagarda franquista

UPDF
WWW.UPDF.COM

durante toda a guerra, ao tecer redes de apoio e consolidar un núcleo humano con experiencia, que posteriormente serviría como alicerce para a resistencia armada organizada da década de 1940 (Fernández E. e Pereira, D., 2022).

Podemos dicir que en Galicia a resistencia armada ou "guerrilla" organizada tivo o seu inicio coa creación formal da Federación de Guerrillas de Galicia-León en 1942, unha organización pluripartidista que estableceu o seu Estado Maior na chamada *Cidade da Selva*, nos montes de Casaio[2] en Carballeda de Valdeorras. Trátase dun espazo que, segundo diversas fontes:

> "(...) forman parte da Serra do Eixe e da fronteira natural entre a meseta norte a través do Bierzo, o norte de Portugal e Galiza (...) unha paisaxe especialmente apta para a loita guerrilleira necesitada dunha combinación moi sutil de ocultación e capacidade de comunicación con outras zonas, coas comunidades locais e aquelas persoas que facían de enlace."
>
> (Guevara 1997; López Silveira 1944; Schmitt 2013; Tsetung 1976 en Tejeirizo-García, C. e Rodríguez Gutiérrez, A., 2024: 23)

Aínda que na súa constitución a Federación de Guerrillas de León-Galicia se presentaba como allea a calquera movemento político este núcleo inicial de resistencia antifranquista foi dotándose progresivamente dunha estrutura de carácter militar e tamén política (Serrano, 1988 e 2001). Organizábase en agrupacións e cada unha delas actuaba nunha zona delimitada, con responsables políticos e militares propios, e subdividíase en guerrillas; por exemplo, a I e a II agrupación estaban integradas por catro guerrillas cada unha. Cómpre subliñar que tanto na Federación como noutros agrupamentos espallados pola xeografía non só se integraron persoas que fuxiran polas razóns xa sinaladas; sumáronse tamén antigos presos de cárceres, campos de concentración e de traballo, xunto con individuos procedentes de redes de enlaces (ibídem., 2024: 31).

[2] Segundo Heine (1982), os montes de Casaio xa acollerían durante o ano 1936 e antes do Golpe de Estado, un grupo de persoas que se organizarían a causa da construción do ferrocarril.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Íanse creando grupos heteroxéneos e con certo dinamismo, o que mesmo puido supor unha das principais fortalezas da guerrilla ao garantir coñecemento do territorio, contactos sociais e certa experiencia organizativa. Con todo, tamén xerou tensións internas en canto á disciplina, á orientación política e á cohesión, dificultando nalgúns momentos a súa consolidación como estrutura unitaria de resistencia (Heine, H. 1983).

De xeito progresivo, o Partido Comunista e a Unión Nacional de España acabaron exercendo unha influencia determinante, mesmo sobre aqueles grupos que operaban de maneira independente. Neste sentido, no IV Congreso da Federación de Guerrillas de Galicia-León, celebrado a finais de 1944, a organización pasou a estar dirixida por cadros do Partido Comunista de España, aumentando tamén o número de militantes comunistas que se incorporaban á guerrilla como consecuencia das fugas dos destacamentos penais (Martínez,L., 2007: 28).

Finalmente, o V Congreso celebrado en 1945 marcou o inicio da hexemonía comunista, reforzada coa chegada de dirixentes do exilio. Antonio Seoane foi nomeado xefe militar da resistencia e José Gómez Gayoso asumiu a secretaría xeral. Neste contexto situouse a constitución do Exército Guerrilleiro de Galicia, creado formalmente en 1944 nunha reunión en Abegondo, mais consolidado entre 1944 e 1945 como parte do proceso de reorganización impulsado polo PCE e polos novos cadros chegados do exilio. Durante un tempo conviviu coa Federación de Guerrillas de León-Galicia, que acabaría diluíndose oficialmente en 1947, abrindo paso a unha estrutura “guerrilleira” máis centralizada e directamente vinculada á formación comunista.

O novo exército estruturouse igualmente en agrupacións, co obxectivo de ampliar a súa capacidade organizativa e de coordinación. Neste proceso insírese a creación da IV Agrupación, impulsada por Marcelino Rodríguez Fernández ou “Marrofer”, quen logrou integrar arredor de cincuenta combatentes, procedentes tanto de distintos grupos como de iniciativas individuais. A súa estrutura inicial organizábase en tres *Grupos Volantes*, que posteriormente pasarían a denominarse *Destacamentos*.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Foi precisamente Marrofer quen incorporou a Benigno Andrade García, xunto con outros combatentes (entre eles Emilio Pérez Vilariño) para formar parte do *Grupo Volante B*, dirixido por Manuel Pena Camino, alcumado "O Flores". Segundo recolle Lupe Martínez (2007: 36) no *Grupo Volante C* figuraba tamén José Ramuiñán Barreiro, coa alcume de "Ricardito", baixo o mando de Manuel Ponte Pedreira.

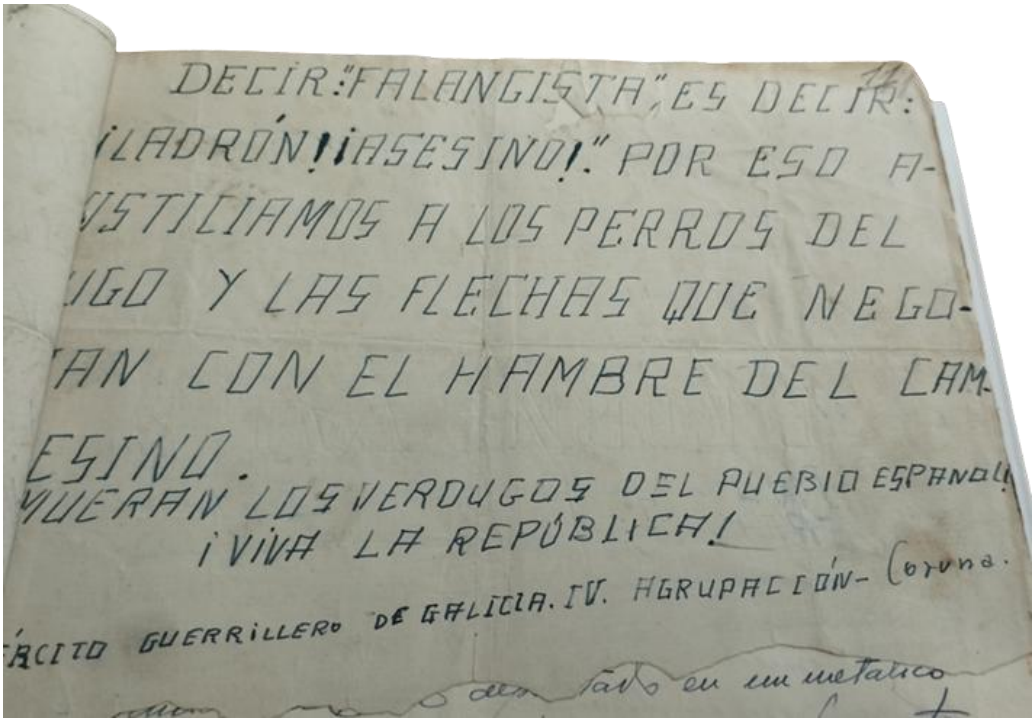
DECIR: "FALANGISTA" ES DECIR:
¡LADRÓN! ¡ASESINO!." POR ESO A-
JUSTICIAMOS A LOS PERROS DEL
IGO Y LAS FLECHAS QUE NEGO-
TAN CON EL HAMBRE DEL CAM-
ESINO.
VUERAN LOS VERDUGOS DEL PUEBLO ESPAÑOL!
¡VIVA LA REPÚBLICA!
ÉRCITO GUERRILLERO DE GALICIA. IV. AGRUPACIÓN- Coruña.

Folla 11 da Causa nº45/1947, caixa 45.
Fonte: Arquivo Histórico Intermedio Militar do Noroeste (AIMNOR).

Esta etapa da *guerrilla* caracterizouse pola intensificación das accións armadas en coherencia coa liña marcada polo PCE, que defendía a necesidade dunha resistencia activa e organizada fronte á pasividade ou á mera supervivencia das persoas que estaban fuxidas ou agochadas no monte. En resposta, o réxime promulgou o *Decreto-Lei sobre represión de los delitos de bandidaje y terrorismo*, cuxo articulado viña legalizar a "guerra sucia" contra o maquis, ou tamén chamado combatente e guerrilleiro. Esta práctica, complementábase coa tortura en interrogatorios de ditos combatentes e civís, ou co emprego de contrapartidas, grupos de

UPDF
WWW.UPDF.COM

gardas civís disfrazados de guerrilleiros que sementaban a confusión e o medo entre a poboación (Yusta Rodrigo, M., 2003).

En 1947 creouse a V Agrupación do Exército Guerrilleiro baixo o mando de Benigno Andrade, que operaba no norte da provincia de Pontevedra (Heine, 1980) e á que se incorporou Remuiñán. Un ano despois da súa creación, a V Agrupación desenvolvía a súa actividade fundamentalmente nas comarcas de Lalín e A Estrada, organizada en dous destacamentos: un baixo o mando de Vicente López Novo e outro dirixido por Miguel Nicolás, "O Corcheiro", no que se integraban, entre outros, Florentino Palacios Menéndez "Tino" e José Remuiñán Barreiro[3], "Ricardito". Porén, a morte do Corcheiro en Silleda, en abril de 1948, provocou a reunificación dos dous destacamentos. Consideramos que ao redor destas datas é cando se unen ao agrupamento Ricardo Fernández Carlés, de Pontecesures, e Manuel Agrasar Cajaraville, de Padrón.

Zonas de actuación da guerrilla desde 1946 ata 1950 (Máiz Vázquez, B., 2002: 320).

[3] Actas do IV Seminario sobre a Memoria do 2013: Da loita pola terra á loita pola democracia: do agrarismo á guerrilla antifranquista (2013, 24–26 de abril).

UPDF
WWW.UPDF.COM

Así mesmo, neste contexto organizativo e temporal tiveron lugar os feitos relacionados coa morte de catro dos seus membros: Ricardo, Manuel, Vicente e Florentino. Antes de abordar en detalle estes sucesos, consideramos necesario ofrecer unhas pinceladas biográficas sobre os compañeiros da agrupación que conseguiron sobrevivir ao 19 de maio de 1948: Benigno Andrade García e José Ramuiñen Barreiro.

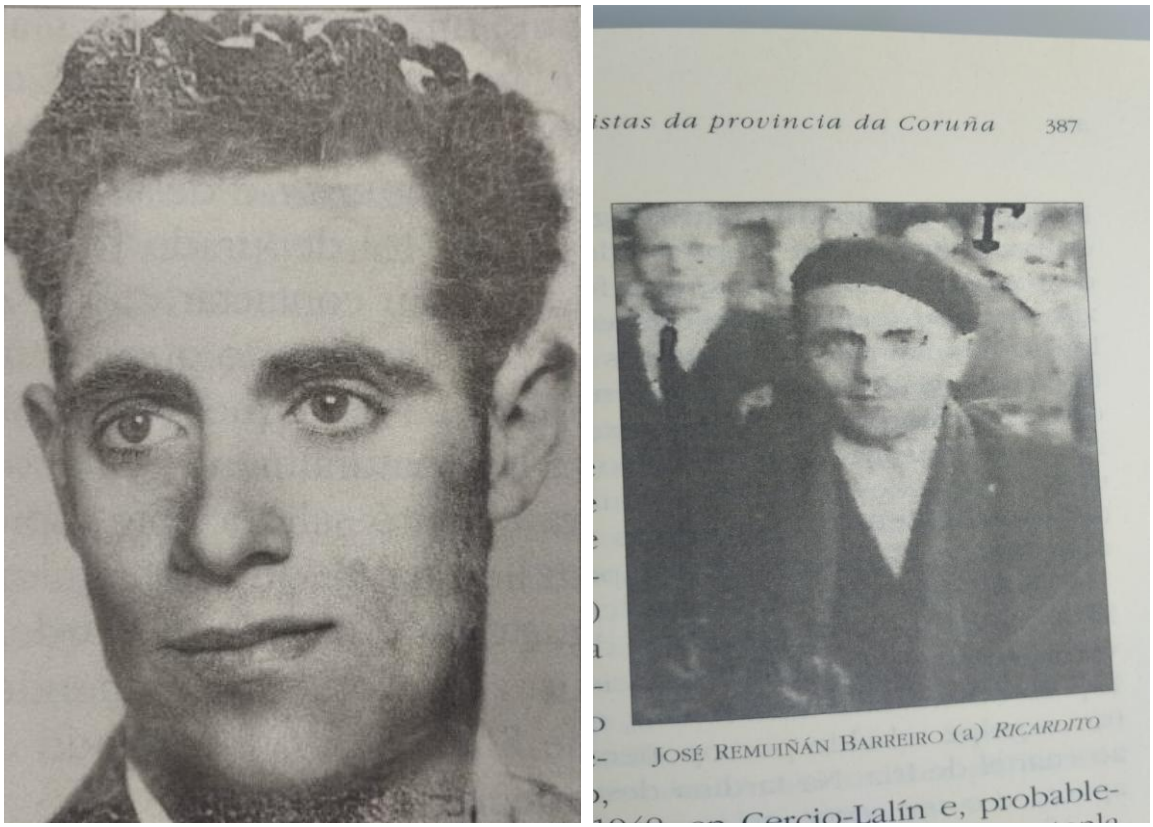

Primeiro, a fotografía de Benigno Andrade García, "Foucellas" e de seguido a de José Ramuiñán Barreiro, “Ricardito”. Fotografías extraídas do libro *Guerrilleiros Antifranquistas da provincia da Coruña,* de Lupe Martínez (2023: 107 e 387).

UPDF
WWW.UPDF.COM

Consejo de guerra sumarísimo contra el bandolero 'Foucellas'

El Fiscal pidió para el procesado dos penas de muerte

LA CORUÑA, 26.—(Por teléfono).

A las diez de la mañana comenzó hoy en el salón de actos del cuartel de Sanidad Militar, el consejo de guerra sumarísimo contra el famoso bandolero Benigno Andrade García conocido por "El Foucellas", que había permanecido huido en el monte desde el año 1936 y fué capturado el 9 de marzo del año actual, después de un encuentro en el que resultaron muertos el bandolero Manuel Vilar y el guardia civil Cesáreo Díaz Pérez. En este encuentro también fué herido en una pierna el mismo Foucellas, recibiendo así mismo una herida por arma de fuego el guardia Nicanor Alvarez.

Presidió el tribunal el coronel de Ingenieros don Gaspar Herraiz Llorent, actuando como vocal ponente el capitán auditor don Narciso Alonso Olmedo y como fiscal el teniente del Cuerpo Jurídico don Balbino Teijeiro Piñón. De la defensa estuvo encargado el letrado y capitán de Artillería, don Benito Rivas Pichel.

"El Foucellas" compareció ante el tribunal cojeando visiblemente pues la pierna derecha le ha quedado centímetros más corta que la izquierda a consecuencia de la herida recibida con ocasión de su captura.

El Juez instructor del sumario, comandante de Artillería don José Santamarina Piso procedió a la lectura del apuntamiento. De la lectura y del informe del fiscal se deducen, en resumen, los siguientes hechos:

En la región gallega venían actuando en estos últimos años diversas bandas de forajidos que realizaban numerosos crímenes contra la vida y la propiedad.

De dichas bandas formaba parte unas veces como jefe y otras como simple componente Benigno Andrade García, alias Foucellas, que cometió los actos delictivos que a continuación se exponen: el día 30 de marzo de 1940 acompañado del bandolero Eduardo Sánchez Lata, penetró en el molino de Ramón Sar, sito en La Illana y pistola en mano exigió el dinero que llevase encima el propietario. Este, alegando que sólo tenía 150 pesetas fué a recoger más dinero a su casa, pero volvió con más vecinos armados que capturaron herido al bandolero Sánchez Lata e hicieron huir al Foucellas.

El 15 de abril de 1942, tres individuos armados entre los que se hallaba el Foucellas se apoderaron de mil pesetas pertenecientes a Cesáreo García, vecino de Boimorto.

El día 30 del mismo mes, en unión de otros dos, robó otras tres mil pesetas a Domingo Bergoña, vecino de Frades. El 30 de junio de 1944, Foucellas y otro bandolero salieron al paso de José Lago y Angel Pérez, que regresaban de la feria de Melide y se apoderaron de 3.500 pesetas. En esta ocasión dieron muerte a Angel Sánchez Rodríguez, convecino de los anteriores.

El 22 de noviembre de 1944, tres bandoleros, entre los que figuraba también Foucellas, exigieron diez mil pesetas a José García Peteiro. Como éste manifestase que no tenía tal cantidad, le fué rebajada a cinco mil pesetas. Uno de los bandoleros propinó un puntapié a García Peteiro, quien pidió auxilio. El Foucellas disparó sobre él, matándolo. Se le achaca a los malhechores que se llevaron 1.150 pesetas.

A las once de la noche del 15 de febrero de 1945, el Foucellas y otro bandolero llamado Manuel Peña Camino mataron a tiros al cabo primero de la Guardia Civil don Manuel López Bello, que se encontraba en un café de la villa de Curtis.

El 4 de enero de 1946, nueve individuos armados mandados por Foucellas penetraron en la casa de Ricardo Rivas, vecino de Traviesas, Carral, que se hallaba enfermo en cama y amenazándolo de muerte le llevaron veinte mil pesetas y una escopeta.

En fecha no precisada de 1946, Foucellas y otros dos bandoleros entregaron armas al también bandolero Manuel Bello Parga y otros más, quienes cometieron el asesinato del periodista coruñés don Arcadio Vilela y de don Manuel Doval, vecino de Cambre.

El 26 de junio de 1946 la Guardia Civil sostuvo un encuentro con una partida de bandoleros entre los que se encontraba Foucellas. Resultaron muertos tres bandoleros y herido un brigada de la Guardia Civil.

A las ocho de la tarde del 6 de enero de 1947, en el lugar de Queiroa, el bandolero Foucellas y otros dos dieron muerte a Antonio Mosquera Aller y a su convecino Manuel Sánchez Quindimil e hirieron a la esposa del primero llamada Manuela Candal.

El día 10 de febrero de 1948, a las nueve de la noche, Foucellas y otros dos bandoleros penetraron en el establecimiento de Jesús Cuñarro, vecino de Cecio (Lalín) y después de atemorizar a un grupo de hombres que estaban en el establecimiento, registraron la casa apoderándose de una escopeta y del dinero que encontraron. Maltrataron de palabra y de obra a Jesús Cuñarro a quien después sacaron de su casa y le dieron muerte en la era. El mismo día los bandoleros entraron en casa de Marcelino González al que exigieron cincuenta y cinco mil pesetas, apoderándose de seis mil y de un cofrecillo. El 31 de abril de 1948, el Foucellas y otros tres bandidos penetraron en el establecimiento de Dolores de la Torre, vecina de Carracedo (Cadafas de Reyes) y dos de ellos, subiendo al piso en donde se encontraba la dueña, le exigieron 30.000 pesetas y se apoderaron de tres mil, de un asilo de oro y de dos botellas de Jerez.

El 5 de mayo del mismo año entraron en casa de Herminia Boiana y se llevaron 500 pesetas, una escopeta y otros efectos.

El 19 de mayo de 1948 en el lugar de Loureiro, el cabo primero de la Guardia Civil Antonio Peña, después de rodear con la fuerza que mandaba una casa, acompañado del guardia Manuel Gordón Castro, se disponía a registrar el pajar de la misma cuando una ráfaga de ametralladora causó la muerte del citado guardia Manuel Gordón. Repelida la agresión resultaron muertos cuatro bandoleros. El Foucellas, que los mandaba, y otro llamado José Ramuñán, consiguieron huir.

El 27 de abril de 1948, en Taragoña (Rianjo) una partida mandada por el Foucellas dió muerte a Ramón Mosquera.

El 8 de enero de 1949 llegó a Sotelo de Montes la partida de atracadores mandada por Foucellas. Dieron muerte al maestro nacional don José Couceiro, cuando la esposa de la víctima, doña María Constenla, también maestra del pueblo, les recriminaba su criminal conducta, también fué herida de muerte por los bandoleros.

El 22 de octubre de 1949, Foucellas desvalijó de cinco mil pesetas al médico de Curtis, don Emilio Martínez.

En los primeros meses de 1949, Foucellas dió muerte a Angel Pazos, vecino de la parroquia de Aranga.

El 9 de marzo de 1952, teniendo noticias la Guardia Civil del paradero de Foucellas en una cueva del lugar de Costa, en Oza de los Ríos, se montó el servicio de cerco correspondiente. Al salir de la cueva con una pistola en la mano, Foucellas recibió orden de rendirse, pero sin acatarla comenzó a disparar auxiliado por otro bandolero, Manuel Vilar, que se hallaba con él. En la refriega resultó muerto el guardia civil Cesáreo Díaz Pérez y herido el guardia Nicanor Alvarez. Los disparos de la Benemérita dieron muerte al forajido Manuel Vilar y dejaron herido a Benigno Andrade, que pudo ser capturado.

LA PETICION FISCAL

Según el fiscal los hechos constitutivos de un delito de formar parte de bandas dedicadas al bandidaje y solicitó para el Foucellas dos penas de muerte. Por otra parte interesó 50.000 pesetas de indemnización por cada una de sus víctimas y otra de 44.150 pesetas en proporción a las cantidades sustraídas a cada una de las personas que fueron objeto de los robos a mano armada antes reseñados.

INFORME DEL DEFENSOR

Después del Fiscal informó el defensor capitán de Artillería y procurador de los tribunales, don Benito Rivas Pichel, alegando que si bien es cierto que desde 1940 los bandoleros venían actuando en la región gallega, atribuyéndose al Foucellas la mayoría de los hechos delictivos que efectuaban, esto era inexacto, pues el procesado se incorporó a las partidas en el año 1945. Añadió que era el bandolero Ponte quien atribuía al Foucellas todos los hechos delictivos, que con anterioridad a esta fecha se habían realizado. Hace resaltar que en cuatrotastracos intervino en ninguno de ellos se ocasionó la muerte a persona alguna y que en cuantos asesinatos efectuaron los bandoleros, en ninguno intervino su defendido material y directamente, aunque en algunos casos formaba parte del grupo que ejecutaba tales crímenes.

Puso de relieve que varias personas salvaron su vida porque el procesado, al tener noticia de que se les iba a exterminar, corría a su domicilio para advertírselo, a fin de que se pusieran a salvo. Terminó suplicando que al amparo del párrafo noveno del artículo 186 del Código de Justicia militar, se rebajasen en un grado las penas solicitadas por el ministerio Fiscal.

Finalmente el presidente del Tribunal preguntó al procesado si tenía algo que alegar. Benigno Andrade declaró que esperaba que se dictase una sentencia verdaderamente justa, negando que él hubiese cometido jamás crímen alguno.

La causa quedó conclusa para sentencia y la condena no será conocida hasta su aprobación por la superioridad.

J. Pardo Bedia
MEDICO OCULISTA
Consulta de 10 a 1 y de 4 a 6
Dolores, 69, primero
EL FERROL DEL CAUDILLO

El correo gallego, diario político de la mañana. Número 25048 - 1952 xullo 27

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA
histagra Grupo de Historia Agraria e Política do Mundo Rural USC
CISPAC Centro de Investigación Interuniversitario das Paisaxes Atlánticas Culturais

UPDF
WWW.UPDF.COM

José Ramuiñán Barreiro, "Ricardito"[4]

José Remuiñán Barreiro, coñecido como "Ricardito", naceu en 1916 na parroquia de Parada (Ordes, A Coruña). Labrego e solteiro, a súa vida estivo marcada pola persecución franquista. O 21 de xullo de 193813 foi xulgado en Compostela, acusado de rebelión por participar nos sucesos do 19 de xullo de 1936, incluído o incendio do local e arquivo da secretaría do xulgado de instrución de Ordes, entre outros feitos. Condenado inicialmente a doce anos e un día de prisión, a pena foi posteriormente conmutada por tres anos e oito meses, que cumpriu na cadea. Tras a súa saída, converteuse en fuxido e acabou incorporándose á resistencia antifranquista. En 1946 foi xulgado, xunto con Manuel Ponte Pedreira, Juan Couto Sanjurjo e Saúl Méndez Mayo, por "atraco a mano armada". Un ano máis tarde, en 1947, volveu ser procesado en rebeldía por outro atraco cometido en Ordes.

Logo da desfeita sufrida pola V Agrupación en maio de 1948, incorporouse de novo á IV Agrupación, integrándose no "Destacamento Arturo Cortizas". A súa traxectoria rematou en outubro de 1949, cando morreu en Pazos xunto a Adolfo Allegue Allegue, coñecido como "Riqueche", tras caer nunha emboscada da Garda Civil. Segundo recolle Lupe Martínez (2007:11), o seu corpo sería identificado erroneamente como o de Juan Gabeiras Picovello.

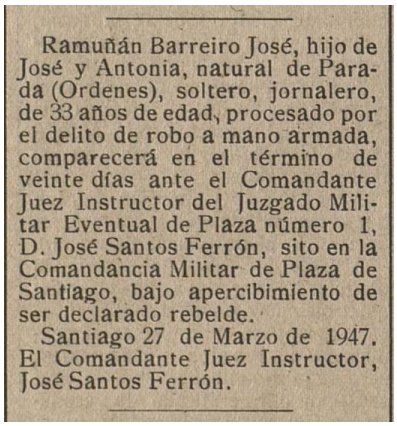
Ramuñán Barreiro José, hijo de José y Antonia, natural de Parada (Ordenes), soltero, jornalero, de 33 años de edad, procesado por el delito de robo a mano armada, comparecerá en el término de veinte días ante el Comandante Juez Instructor del Juzgado Militar Eventual de Plaza número 1, D. José Santos Ferrón, sito en la Comandancia Militar de Plaza de Santiago, bajo apercibimiento de ser declarado rebelde.
Santiago 27 de Marzo de 1947. El Comandante Juez Instructor, José Santos Ferrón.

Extracto de requisitoria. *Boletín Oficial de la Provincia de Lugo.* Número 78 - 1947 abril 8

Persecución á súa familia

A Garda Civil e a rede local falanxista exercerían, como en tantos outros casos, unha forte presión sobre a familia de Remuiñán, ata o punto de obrigalos a abandonar Ordes e trasladarse a Burgos. Alí residiron, cando menos, os seus pais José Remuiñán Liste e Antonia Barreiro Recouso, sendo neste

[4] Causas consultadas no AIMNOR sobre José Ramuiñám:
- Fondo da Coruña: Causa nº505 /1947, caixa 127
- Fondo de Santiago de Compostela:
  - Causa 522/1938, caixa 42
  - Causa 672/1946, , caixa 54
  - Causa 262/1948, caixa 58

UPDF
WWW.UPDF.COM

lugar onde Antonia faleceu. A súa irmá, María Remuiñán Barreiro[5], foi procesada na causa 400/1947 baixo a acusación de "ayuda a bandoleros" e "simpatizante de malhechores". Estivo encarcerada ata febreiro de 1948, cando se declarou extinguida a súa condena. Durante a súa estancia na prisión solicitou en varias ocasións a conmutación da pena, achegando informes médicos que acreditaban os seus problemas de saúde e denunciando a situación de desamparo na que se atopaba, ao estar toda a súa familia desterrada en Burgos.

Benigno Andrade García, "Foucellas"

Nado no lugar das Foucellas (Curtis, A Coruña) en 1908, Benigno Andrade tomou deste topónimo o alcume polo que sería coñecido. Procedente dunha familia labrega, exerceu diversos oficios como xornaleiro, labrego, leiteiro e mineiro en Fabero (León), onde probablemente entrou en contacto coa CNT. Logo, foi militante deste sindicato en Xanceda e cara a 1934 participou na posta en marcha dunha célula comunista en Curtis xunto con Manuel Calvelo López (que sería fusilado) e a esposa Isabel Ríos Lozano, descrita polos fascistas como "comunista acérrima"[6] .Esta última ademais de perder á súa parella, foi penada coa cadea e co exilio forzado.

En xullo de 1936 participou nos enfrontamentos contra a Garda Civil en Cabrui. A persecución e violencia exercida polos golpistas fixo que o 23 de xullo se botase ao monte, converténdose nun dos primeiros fuxidos da comarca. Na documentación franquista aparece arredor do ano 1940 cualificado como "matón", tras un roubo nun muíño xunto con outros compañeiros. En 1941, despois de quebrantar un depósito de millo intervido pola fiscalía, formou o seu propio núcleo guerrilleiro. O réxime comezou entón a atribuírlles delitos de sangue, como o recollido na Causa 516/1944, un dos moitos que se lle imputarían ao longo dos anos[7].

Entre 1944 e 1948 a súa actividade guerrilleira foi especialmente intensa. Tras o *enfrontamento* de Loureiro, conseguiu fuxir e máis tarde tamén se incorporou ao Agrupamento "Arturo Cortizas". Sobreviviu á gran operación *de limpeza* de 1949 en Pazos, época na que o Exército Guerrilleiro xa apenas podía manterse.

[5] Causa 400/1947, caixa 125, fondo AIMNOR. Tamén hai varias noticias de hemeroteca nas que se fala sobre este proceso. Xulgan a 18 persoas, dúas delas a pena de morte: *El Ideal gallego diario católico, regionalista e independiente.* Ano XXXII Número 9663 - 1948 novembro 5.

[6] Causa 399/1936, Caixa 31. Fondo: AIMNOR.

[7] Causas do AIMNOR consultadas sobre Benigno:

- Fondo da Coruña: Causa 380/ 1937, caixa 42 | Causa 331/1940, caixa 72 |Causa 508/1941 caixa 78 | Causa 271/1946, caixa 110 | Causa 21/1946, caixa 104 | Causa 45/1947, caixa 45 | Causa 159/1946, caixa 108 | Causa 53/ 1952, caixa 152
- Fondo de Santiago de Compostela: Causa 399/ 1936, caixa 31 | Causa 516 e 395/ 1947, caixa 51 | Causa 239 e 262 /1948 da caixa 58

UPDF
WWW.UPDF.COM

Finalmente, en marzo de 1952, foi localizado na zona de Betanzos e capturado para logo ser torturado e xulgado en consello de guerra. Foi condenado a pena de morte e executado a garrote o 7 de agosto de 1952 na prisión provincial da Coruña.

A súa longa traxectoria, prolongada durante dezaseis anos no monte, fixo que a súa figura adquirise unha dimensión lendaria. Esa imaxe quedou condicionada por dous relatos enfrontados: por unha banda, o do réxime que o presentaba como bandoleiro e asasino, e que alimentaba o medo dunha parte da poboación; e, pola outra, o da memoria popular que o reivindicou como símbolo da resistencia antifranquista. Con todo, estas consideracións acabaron proxectándose sobre todos os *foucellas*, é dicir, sobre o conxunto dos membros da resistencia armada.

Persecución á súa familia

A súa muller María Pérez foi detida en 1946 e tras estar na cadea foi desterrada a Tordesillas, onde enfermaría gravemente. Faleceu no hospital de Valladolid, afastada da súa familia e dos fillos. Estes tamén padeceron desde nenos o acoso constante da Garda Civil. Tras a execución de Foucellas, continuaron estigmatizados e sufrindo a violencia falanxista.

UPDF
WWW.UPDF.COM

4.1. A V Agrupación do Exército Guerrilleiro en Teo

A continuación realizaremos un breve percorrido polas causas militares correspondentes aos días previos aos sucesos que deron lugar á morte das catro vítimas inhumadas no cemiterio do adro de Luou. Cómpre ter presente que os feitos recollidos nestes procesos xudiciais non ofrecen un relato neutro e que están mediados polas autoridades franquistas. As declaracións testemuñais aparecen transcritas en terceira persoa, reinterpretadas polos instrutores militares e inseridas nunha lóxica xurídico-represiva que procura dotar de legalidade total o contido do sumario.

O resultado é unha narración que combina elementos de realidade cunha clara intención política: presentar os membros da resistencia como simples delincuentes armados, reforzando así a lexitimidade do réxime na súa loita contra o denominado *bandolerismo*. É precisamente este termo, xunto con outros como *malhechores*, o que aparece reiteradamente nas distintas causas relacionadas coa resistencia, negando así a súa condición política.

No mes de maio de 1948, o grupo movíase polos montes de Teo, Pontevea e o sur de Santiago. O 5 de maio deste mesmo ano o réxime rexistra diversas accións en Teo, concretamente na parroquia de Lampai. Unha delas produciuse na casa do falanxista Maximino García, coñecido por denunciar ante as autoridades franquistas a varias persoas da zona que sufriron persecución e prisión (Lamela García, L. 1992: 113). No seu lugar atopábase a súa muller, quen segundo a causa 239/1948[8], exponse que:

> "(...) sobre las 21.30 del citado día en su domicilio unos siete u ocho hombres todos ellos armados sin que cite que clase de armas portadas por serles desconocidas; que todos iban tocados con gorros sin precisar el color, que aproximadamente en su domicilio cuatro individuos de los cuales dos subieron al piso primero siendo estos de las señas personales siguientes: rudos de estatura regular, uno de ellos muy moreno y otro de cara redonda y de tes llana, que el resto de los hombres hasta el total de los ocho quedaron rodeando la casa y

[8] Causa 239/1948, caixa 58, AIMNOR.

UPDF
WWW.UPDF.COM

> vigilando los caminos de acceso. De su domicilio después de ser registrado llevaron dos latas de bonito, dos botellas de Jerez Quina, una escopeta de caza y cartuchos, aproximadamente un cinto de ellos, sin poder precisar cuántos de ellos estaban. Llevándose también la cantidad de unas quinientas aproximadamente (...)"

Un cuarto de hora despois, segundo as declaracións recollidas na mesma causa, testemuñan Francisco Chico López e Antonio Botana Chico, dos que consta que da casa deste último levaron unhas mil setecentas pesetas. Botana describiu a tres dos membros do grupo da seguinte maneira:

> "(...) Uno de ellos de con abrigo negro y corbata a rayas de pelo moreno tocado con gorro de color kaki, el otro bajo de pelo rubio de cara ancha y de complexión fuerte con gabardina tocado también de color kaki, el tercero tocado también con color kaki y chaquetón de color oscuro."

Segundo o relato, a Francisco Chico López deixáronlle un exemplar de *El Pueblo Gallego*, e:

> "(...) a las 21.45 llegaron a la puerta unos ocho individuos todos ellos armados y preguntaron por el hijo del declarante que no se encontraba en casa (...) entraron en el interior unos cuatro hombres registrando la casa y llevándose unas mil pesetas en billetes de Banco de España en concepto de multa que asciende a unas veintemil pesetas, pero visto el buen comportamiento de su hijo habían decidido rebajarlo a diez mil (...)"

Así mesmo, figuran no sumario diferentes declaracións de veciños que aseguran ter visto neses días a dous integrantes da partida.

> "(...) el declarante vio a dos individuos en el monte de Castelo de Miranda (...) El declarante le preguntó de donde eran, uno de Padrón y e otro de Cesures (...) uno alto de aspecto fino ojos vivos y el otro que le acompañaba bajo ancho de cuerpo, pelo castaño claro rizado (...)"[9].

[9] Declaración de José Suárez Otero.

UPDF
WWW.UPDF.COM

> "(...) en su domicilio estuvieron dos individuos uno de ellos rubio de una estatura aproximada de unos seiscientos cincuenta de traje claro y corbata, le ha preguntado si eran de por aquí próximos, que eran de Padrón, que tomaron en su casa tres huevos cada uno, un trozo de pan y cuatro vasos de vino abonando de por todo ello cantidad de 8 pesetas, que no pudo apreciar si portaban o no armas, que una vez hicieron consumición se marcharon de camino al lugar da Silva (...)"[10].

A partir destes datos todo apunta a que se trataba de Manuel Agrasar Cajaraville e Ricardo Fernández Carlés. Porén, non é posible precisar nin o número exacto de persoas que formaban o agrupamento nin a súa identidade. Só unha declarante asegura ter visto "sete ou oito" individuos. Pola nosa banda, non podemos descartar que o grupo estivese composto unicamente polos mesmos integrantes que, catorce días máis tarde, aparecerían na aldea de Loureiro.

[10] Declaración de María Amor Ortigueira.

6

¡Pueblo Gallego! ¡Trabajadores!

Se aproxima el 1º de Mayo, día en que los trabajadores pasan revista a sus fuerzas de combate. Este año, el 1º de Mayo cobra especial significación para las masas laboriosas y para todos los amantes de la libertad, el progreso y la paz. Los millones de seres que en todo el universo desfilarán con sus banderas y pancartas, proclamarán la firme decisión de acabar con los restos del fascismo; defender la soberanía nacional e impedir que la camarilla imperialista desencadene una nueva guerra contra la Unión Soviética y las nuevas democracias. La clase obrera mundial, alineada en el Frente Anti-imperialista y Democrático, marcha y marchará al lado de la gran Patria del Socialismo victorioso, al lado de las democracias populares, al lado y en apoyo de los pueblos oprimidos y sojuzgados por el fascismo y el imperialismo.

La clase obrera de España, una vez más, tiene que celebrar el 1º de Mayo aherrojada por la dictadura franquista, con sus sindicatos en la clandestinidad, privada de todos los derechos y libertades. El régimen franco-falangista, servidor de los grandes capitalistas, actúa de perro de presa contra los trabajadores, a los que somete a la más inicua explotación, al terror y al hambre; arrebata a los campesinos el fruto de su trabajo, los ahoga de impuestos y contribuciones, les priva de abonos y semillas, hundiéndolos en la desesperación y la ruina; esclaviza a la juventud trabajadora y a las mujeres, a quienes considera como herramienta barata, como carne de explotación.

En esta España empobrecida y hambrienta, sólo medran la minoría parasitaria de grandes capitalistas y los nuevos ricos falangistas, cuyas fortunas son sangre, dolor y lágrimas de millones de seres.

Franco y sus pistoleros falangistas, a pesar de su indecente demagogia y su terror desenfrenado, no han podido debilitar la conciencia de clase de los trabajadores que como el ferrolano Segundo Valbor escupía a los verdugos que le torturaban: "Una vida podéis quitarme pero no la dignidad."

Dignidad y conciencia de clase es lo que han demostrado los trabajadores ferrolanos, madrileños y catalanes con sus huelgas. Dignidad y conciencia de su fuerza han demostrado los valerosos obreros vascos que declararon la huelga general el pasado 1º de Mayo. Esta es la respuesta de los trabajadores a la farsa de hitlerianos y "americanizados" verticales. Así contesten los proletarios españoles a la mendaz "justicia social" de los Gironas y Cía.

¡Pueblo Gallego! Hagamos del 1º de Mayo una gran jornada de lucha y unidad, contra los asesinos, ladrones y vendepatrias falangistas; por la defensa de la soberanía nacional, por la democracia y por la República. Todos los republicanos y demócratas de cada pueblo, aldea y barrio agrupados en un Consejo de la Resistencia.

¡Trabajadores! A la lucha en este 1º de Mayo, bajo la bandera gloriosa de la Unión General de Trabajadores, reforzad y cread Comités de la U.G.T. en los lugares de trabajo, dirigidos por los obreros fieles a la causa de la República, por los que no han claudicado ni se han sometido al franquismo.

A los Comités provinciales, comarcales y locales de la U.G.T. corresponde la preparación de esta jornada, organizando luchas parciales, plantes, protestas, huelgas de brazos caídos, sabotajes y cuantos procedimientos de lucha aconseje la situación y condiciones de cada lugar. Y donde las condiciones lo permitan ¡A LA HUELGA GENERAL! Los Comités o grupos de la UGT no deben dejar a la espontaneidad la organización de esta jornada que debe ir precedida de una intensa agitación y propaganda. Hay que plantear directamente a los patronos y Empresas las reivindicaciones más sentidas: aumento de salario; la entrega de mayor racionamiento asequible al salario; la supresión de los descuentos; la abolición de la militarización de trabajadores; la expulsión de chivatos y divisionarios de las empresas. ¡Por el cese de las detenciones, torturas y asesinatos; por la libertad de los presos antifranquistas;

¡Labradores! A los atropellos y el latrocinio falangista ponen fin con lamentaciones. Estrechad vuestros lazos de hermandad con los obreros y guerrilleros. Creed en cada aldea y parroquia un Consejo Local de la Resistencia para cortar las garras a los ladrones de Abastos y de la Falange, para defender con las armas el

8

¡Proletarios de todos los países UNIOS!

Mundo Obrero

Editado por el Comité de Galicia del P. COMUNISTA de España.- 14 Abril 1948.

En este 14 de Abril
Por un Consejo Nacional de la Resistencia

El 14 de Abril de 1931, bajo el empuje de las masas populares, cayó la odiosa monarquía borbónica que cerraba el camino al progreso de España. La victoria republicana era el fruto de los ingentes sacrificios realizados por la clase obrera y las masas populares en el transcurso de medio siglo de cruento batallar. El grandes sacrificios costó derrocar a la monarquía, muchos más, mucha sangre costó defenderla de sus enemigos seculares. Porque la aristocracia terrateniente, el caciquismo monterar, las altas jerarquías eclesiásticas que habían usufructuado el poder, no aceptaron de buen grado su derrota. Aprovechándose de una libertad que odiaban, y de las debilidades de la política republicana, se lanzaron a socavar los cimientos de la República. La "sanjurjada" del 10 de Agosto; el "bienio negro"; la sangrienta represión de Asturias, fueron la respuesta dada por la reacción a la excesiva benevolencia y tolerancia de aquellos gobiernos republicanos que al frenar el desarrollo de la revolución democrático-burguesa hasta el fin, dejaban intáctas las bases materiales en que se había asentado la Monarquía.

La criminal sublevación monárquico-fascista del 18 de Julio, evidenció el carácter retrógrado y anti-nacional del llamado "movimiento", pero al propio tiempo, sirvió para demostrar el profundo amor de los españoles por la República. La victoria temporal de Franco, lejos de amortiguar el sentimiento republicano del pueblo, lo hizo más profundo, más amplio. La política franquista de ruina, desastre, terror, latrocinio y venta nacional, ha empujado hacia el campo republicano a muchos españoles que, engañados por la falaz propaganda reaccionaria, habían prestado su apoyo a los traidores sublevados.

La victoria republicana del 14 de Abril, y la epopeya de nuestra guerra nacional liberadora, llevan el mismo sello: la unidad obrera, republicana y patriótica.

Los graves peligros que amenazan a España exigen firmeza y consecuencia a todos los españoles demócratas. Exige poner fin a la división en el campo republicano. Exige terminar con las tolerancias hacia los tránsfugas y traidores como Prieto y Trifón Gómez enemigos declarados de la República, servidores de los intereses de la reacción monárquica, lacayos vendidos al oro norteamericano.

El pueblo español, que ha demostrado

(sigue en la 2ª pág.)

Jerarquita Aprovechado

El Jefe del Frente de Juventudes de Pontevedra, Fernando Pereiro, es jerarca de porvenir en la cloaca falangista. Ha hecho creer a la Jefatura Nacional que la tribuna cubierta construída por el Club de Pontevedra, en Pasaron, había sido pagada por la Jefatura provincial. Naturalmente, Pereiro, se ha embolsado los miles de pesetas. Ahora anda corrido porque se ha descubierto el chanchullo. Nada le pasará, pues en Falange la consigna es ¡Por Franco y Falange, todo el mundo a robar!

Alcalde espabilado

El Alcalde de Lugo, ha montado, con sus sacacuartos un negocio fructífero. Se enteran "quien tiene cerdos y día de matanza, y el que no ha pagado las 20 pesetas de derechos se queda sin el animal, que después es vendido de straperlo por el monterilla lucense.

Folla 6 da causa 239/1948: exemplar do xornal *El Pueblo Gallego*, que, segundo Francisco Chico López, lle fora entregado polos guerrilleiros. Folla 8 causa 239/1948: exemplar do *Mundo Obrero* que estiveran repartindo a agrupación pola aldea.

UPDF
WWW.UPDF.COM

4.1.1. 19 de maio de 1948: a resistencia en Loureiro (Luou-Teo)

O 19 de maio de 1948 constitúe, cando menos, a data que nos permite comprender o contexto e os espazos de violencia que deron lugar ás catro vítimas que xacen na fosa común de Luou. Para isto, partimos da consulta da Causa 262/1948 (AIMNOR), instruída contra Benigno Andrade e José Ramuiñán, únicos superviventes naquela altura daqueles feitos.

A análise dos relatos e da información que nela figura serviranos para ir comprendendo un escenario que, a pesar de presentarse como verdadeiro e obxectivo, dificilmente o é. Por iso, ao longo do texto contrastaremos os datos recollidos no sumario con diversas fontes, incluíndo tamén a memoria oral.

O sumario foi dirixido polo capitán de Artillería Celestino Valcuende Fernández, co apoio do comandante de Infantería Juan Martínez Haro, actuando como secretario o sarxento de Artillería Emilio Mariño Lago.

Segundo consta na causa, o capitán da Garda Civil da 8ª Compañía da 140ª Comandancia, Nemesio Portal Aparicio, ordenou unha batida polos montes situados entre Santiago, Padrón e Pontevea, intensificando así a persecución tras os feitos recollidos na Causa 239/1948. No marco desta operación, o 19 de maio arredor das 16:30 horas, o cabo primeiro de Ordes, Antonio Peña Díaz[11], realizou un rexistro na casa de Carmen Mosquera Parajó[12], coñecida pola veciñanza como "a de Vilas", na aldea de Loureiro. No documento *oficial* afírmase que:

> "(...) este no dió resultado alguno; pero al efectuarlo en un alpendre sito en la parte posterior de la casa inmediata a la misma, fueron recibidos por una descarga de disparos de pistola ametralladora."

[11] Prestaba servizo no posto de Ordes e era natural de Viveiro, Lugo.
[12] Durante as nosas visitas de campo á aldea de Loureiro, a veciñanza indicounos que na coñecida "casa dos de Vilas" residían Carmen Mosquera Parajó e Josefina Vilas Mosquera. Ambas figuran como declarantes na causa, na que se recolle que non foron procesadas nin penadas. Porén, segundo lembra a memoria local, víronse obrigadas a abandonar a vivenda e trasladarse a outra dentro da aldea, xa que eran constantemente increpadas pola Garda Civil.

UPDF
WWW.UPDF.COM

O alpendre e a casa de Vilas. Fotografía extraída de *El Correo Gallego*, 11/05/2007

O número de efectivos da Garda Civil implicados non queda claro, xa que a causa presenta unha retórica enrevesada construída a partir das declaracións dos propios gardas. Non se precisa cantos axentes foron desprazados desde cada cabeceira por orde do capitán Aparicio, aínda que se recolle que Antonio Peña Díaz practicou o rexistro acompañado por Gardón Castro, "previamente rodeada [a casa] con la fuerza que disponía". Tras rexistrar a vivenda, ambos se dirixiron ao alpendre, onde se agochaba o grupo *guerrilleiro*, e alí comezou o

UPDF
WWW.UPDF.COM

enfrontamento armado. Como consecuencia do tiroteo morreu o garda civil de segunda Manuel Gardón Castro, da 140ª Comandancia.

Tamén participou o cabo primeiro Antonio Calvo Pérez[13], do posto de Ordes, cun "grupo de fuerza". Posteriormente sumáronse dous destacamentos máis: un baixo o mando de Antonio Otero Louro[14] e outro do cabo primeiro Manuel Sánchez Maceiras[15], aparentemente ambos procedentes da cabeceira de Santiago. Segundo a súa propia declaración, foi o sarxento Otero Louro quen asumiu o mando unha hora e media despois da chegada dos primeiros gardas, afirmando que:

> "Intimidados repetidas veces los bandoleros que habían hecho fuerte en un alpendre para que se rindieran, y no consiguiéndolo, dispuse prender fuego al mismo."

As contradicións entre as declaracións (en relación ao número de efectivos, a cronoloxía e a cadea de mando), xunto coa ambigüidade na redacción do sumario, dilúen a magnitude real de gardas despregados. O que si resulta evidente é que se construíu un relato que buscaba presentar os feitos como un enfrontamento inevitable, ocultando a desproporción da operación.

A incerteza tamén afecta ao relato das mortes. Antonio Peña Díaz declarou que unha vez prendido lume ao alpendre:

> "los bandoleros que se habían refugiado tuvieron que hacer una salida desesperada protegidos por el fuego de sus armas y logrando separarse unos quinientos metros de dicho lugar donde fueron muertos por la fuerza que allí se encontraba dos de ellos y otros dos lograron sus propósitos a pesar de la persecución que les hizo durante toda la noche de darse a la fuga ignorando su paradero."

[13] Prestaba servizo no posto de Ordes. Natural de Fuente de Canto, Badajoz.
[14] Comandante da Garda Civil da praza de Santiago de Compostela. Natural de Muros, A Coruña.
[15] Natural de Oza dos Ríos, A Coruña.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Con todo, aquí só se menciona a morte de dous e a fuxida doutros dous, sen explicar que ocorreu cos dous restantes. Pola súa parte, Nemesio Portal Aparicio dá por mortos os catro e menciona a fuxida de dous máis, mais sen achegar ningún detalle.

Pola contra, as dilixencias de levantamento de cadáveres, o xuíz de instrución do partido xudicial de Padrón[16] acompañado do secretario e do médico forense, describe minuciosamente a situación dos corpos:

> "(...) En el lugar de Loureiro de esta parroquia, se halla un hombre tumbado en el suelo en posición de cubito supino, con la cabeza en dirección sureste; presenta varias heridas de arma de fuego en la cara y cuello, éste muy destrozado en su parte izquierda, en brazo derecho tendido formando cruz con el cuerpo, el izquierdo descansando sobre en mismo. Viste camiseta de punto blanca interior y exteriormente una camisa percal con listas blancas y rojas, chaleco e punto color marrón, pantalón y americana de corte color gris oscuro con listas blancas, zapatos de becerro sin teñir con piso de suela, calcetines de algodón color marrón.
>
> A unos cuatro metros del anterior se encuentra otro hombre tendido en el suelo en posición cubito supino, cabeza en dirección Noroeste, el brazo derecho tendido formando cruz con el cuerpo y el izquierdo tendido a orilla del cuerpo; presenta herida en el ojo izquierdo, vaciado éste y con orificio de salida por la cabeza; otra herida en el cuerpo, próxima a la garganta encima del esternón, viste camiseta de punto blanco y exteriormente una pescadora color gris muy claro, chaqueta de corte color oscuro con listas blancas, pantalón breeches de pana negra y descalzo.
>
> En el monte denominado "Fornelos", de esta misma parroquia, se encuentra otro hombre en posición de cubito prono, cabeza en dirección norte, se le apreciaron varias heridas de arma de fuego en distintas partes del cuerpo y la cabeza orificio y salida, viste chaqueta de corte clara y pantalón breeches de pana color castaño claro. Arrimado a éste, también tendido en posición de cubito lateral izquierdo y brazos doblados. Se le aprecian varias heridas producidas por arma de fuego en paletilla izquierda y cráneo con orificio de salida, y viste pantalón y

[16] Ata o ano 1951 o Concello de Teo pertence ao partido xudicial de Teo, a partires desa data intégrase no de Santiago.

UPDF
WWW.UPDF.COM

> americana de corte color azul marino, camisa blanca con listes de color, calvo en la parte alta de la cabeza (...) que son cadáveres y que su muerte data de unas horas"

Segundo o documento, as vítimas eran, por orde, Ricardo Fernández Carlés, Florentino Palacios Menéndez, Manuel Agrasar Cajaraville e Vicente López Novo.

As dilixencias de inspección ocular engaden máis detalles, dos que resaltamos que no caso dos lugares no que atoparon a Manuel e Vicente non se aprecian sinais de combate:

> "(...) Aparece en dirección norte, el Florentino. Tras de el hay una paredilla de piedras sin argamasa. Mas en dirección Este, el cadáver de Carlés. En el lugar donde se encuentran hay grandes manchas de sangre. Frente a la llamada casa de Vilas, hay cobertizo, hoy totalmente quemado. Conserva las paredes Sur y Oeste, y una columna al Este. Sobre las cercanías aparecen restos de un tejado de uralita y un becerro, de regular tamaño, totalmente calcinado. Los otros cadáveres, han aparecido a una distancia como medio quilómetro. No hay huellas de combate y únicamente grandes manchas de sangre en el suelo, donde los cadáveres se encuentran (...)"

Para continuar coa análise dos distintos relatos, consultamos as partidas de defunción das catro vítimas. O párroco de entón, Manuel Somoza Barros, deixou constancia de que na tarde do 20 de maio de 1948 se lles dera sepultura eclesiástica as catro víctimas. No caso de Florentino Palacios Menéndez, anotou que "había muerto el día anterior en la aldea de Loureiro". O mesmo para Ricardo Fernández Carlés, e engade que foi identificado posteriormente pola súa irmá, e que era fillo de José e Josefa, de 35 anos de idade.

Pola contra, nas inscricións de Vicente López Novo e Manuel Agrasar Cajaraville especifícase que ambos "habían sido hallados muertos en la mañana del mismo día [refírese ao mesmo día do enterramento] en las proximidades del lugar de Loureiro"; é dicir, na mañá do día 20 de maio. No caso de Manuel Agrasar, o párroco engade que tras o enterramento se presentaron dous irmáns, achegando os datos persoais que permitiron completar a partida de defunción.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Fotografía de do párroco Manuel Somoza[17]. Fonte: Arquivo Municipal de Teo.

Se temos en conta as contradicións entre as declaracións, as dilixencias de levantamento de cadáveres e as inscricións no libro de defuncións, preséntase un escenario que nos abre a porta á hipótese de que Manuel Agrasar Cajaraville e Vicente López Novo puideron ser capturados con vida, torturados e interrogados, para seren executados posteriormente.

Por outra banda, nas *Actas do II Seminario sobre a Memoria "A guerrilla e os campos de Concentración"*, celebrado os días 1, 2 e 3 de xuño de 2012, recóllese tamén o sucedido en Loureiro, aínda que con certas discrepancias xa que se indican que os fusilados foron Vicente López Novo e Florentino Palacios.

No plano da memoria oral resulta especialmente reveladora a entrevista realizada a A. L. C.[18], neto de Eloi Carlés e antigo mestre no IES de Cacheiras. El lembra como hai aproximadamente vinte e cinco anos encargou ao seu alumnado de lingua castelá unha redacción sobre algunha

[17] Segundo nos contou a veciñanza grazas á intervención do párroco e de dous veciños da parroquia, a familia de Vilas puido escapar a acusacións formais, pero non aos abusos da Garda Civil. De feito, tiveron que mudarse a outra casa da mesma aldea, lugar de *visitas* constantes dos gardas e de toques de queda.
[18] Entrevista a Alexandre Leis Carlés, o 23 de xullo de 2025.

UPDF
WWW.UPDF.COM

lenda ou historia do lugar. Entre os traballos entregados chamou a súa atención o dun rapaz da aldea de Loureiro, que recolleu por escrito o relato transmitido pola súa avoa:

> "El 19 de mayo de 1948, la aldea de Luou, concello de Teo se estremecía a causa de un 'grupo bandolero' llamado los 'Foucellas'. La gente sabía que la Guardia Civil lo estaba buscando, pero no sabía que estaba en su aldea. A las tres de la tarde cuando la gente estaba durmiendo una siesta se escuchó un tiroteo. Los 'Foucellas' estaban en una casa cercana escondidos en la barra de paja. La Guardia Civil al mando del General Franco le disparaban, pero no les daban a los bandidos. Un guardia se subió a la ventana de una casa y le arrojó a la paja una botella con petróleo envolvida en un trapo y con fuego. Los 'Foucellas' empezaron a salir y la guardia disparaba. En ese momento murieron dos, el Carlés de Pontecesures y Barbarroja de Iria Flavia. El más joven de 19 años de Santa Eugenia de Ribeira consiguió escapar a base de bombas. Los otros dos los detuvieron, pero dispararon a un policía que luego murió. Los encontraron allí la guardia de Lestedo que fue alertada por el alcalde Don Gabriel Varela y a él le avisara un hombre de la aldea cuando los 'Foucellas' le saltaron a la carretera delante de la casa y le dijeran que comprara tabaco[19]. Los dos que detuvieron los ataron a un árbol, les hicieron declarar y luego los fusilaron. La Guardia siguieron unos días en la aldea por si había problemas y después se fueron y todo esto en la aldea de Loureiro. Ahora están encerrados en el cementerio de Luou."

Este testemuño, malia conter evidentes imprecisións, reforza unha interpretación xa suxerida: a posibilidade de que, polo menos, dúas das vítimas fosen executadas. A discrepancia resulta aínda máis significativa se temos en conta que todas as dilixencias xudiciais e testemuñais da causa aparecen datadas o propio día 19 e non se fai referencia algunha a que dúas das persoas foran atopadas ao día seguinte, o que podería indicar unha construción deliberada dun relato oficial por parte do réxime.

Por último, na reportaxe publicada o 11 de maio de 2007 en *El Correo Gallego* (ver Anexo II) faise tamén referencia á presenza de gardas de Lestedo e á execución de dous combatentes,

[19] Na Causa do 5 de maio, José Suárez, veciño do lugar da Silva e presentado como testemuña, declarou que se lles achegaran dous individuos (un de Padrón e outro de Cesures) para encargarlles que lles mercase tabaco.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Vicente López Novo e Florentino Palacios Menéndez, coincidindo co relato transmitido por un alumno de A. L. C. Na citada reportaxe participaron José Mosquera (1917), que foi o encargado de trasladar no seu carro os corpos ata Luou, así como Delia Iglesias (1921) e Divina (1933).

Á vista da pegada da memoria e documentos analizados, recollemos a continuación todas as hipóteses formuladas. En primeiro lugar, a magnitude real do operativo da Garda Civil puido ser moito maior da que aparece reflectida na causa, o que suxire que puido tratarse dunha operación planificada con antelación e non dun enfrontamento fortuíto. Para contrastar esta posibilidade solicitamos información ao Arquivo da Garda Civil e ao Arquivo General de Guadalajara sobre os gardas mencionados na causa, mais ao parecer non se localizaron datos relativos á operación. En segundo lugar, o feito de que dous dos corpos aparecesen afastados do lugar do suposto *combate* abre a posibilidade de que fosen capturados con vida, sometidos a interrogatorio e posteriormente executados.

En conclusión, o discurso oficial sustentado na *Ley de Bandidaje y Terrorismo* de 1947, construíu unha narrativa que presentaba os feitos como un simple enfrontamento armado contra *bandoleiros*. Porén, este tipo de actuacións encaixa nunha estratexia máis ampla de terror institucionalizado, destinada a quebrar calquera forma de disidencia e a reducir a resistencia antifranquista á condición de delincuencia.

UPDF
WWW.UPDF.COM

5. Indagación preliminar sobre as vítimas para a súa identificación e localización

Como fomos expoñendo, as vítimas que están soterradas no cemiterio do adro da igrexa de Luou son Vicente López Novo, Ricardo Fernández Carlés, Manuel Agrasar Cajaraville e Florentino Palacios Menéndez. Os cadáveres foron trasladados desde a aldea de Loureiro a Luou, situada a uns 2,6 km seguindo o Camiño Vello[20] que comunicaba dita aldea con Trasellas e a Igrexa.

Segundo a reportaxe citada anteriormente e a memoria oral recollida nas entrevistas realizadas a A. S. P. de 91 anos, e ML. S. P. de 87[21], a tarefa do traslado foi encomendada ao veciño coñecido como "O Mosquera", quen tería levado os corpos no seu carro, tal e como vimos no apartado anterior coa reportaxe de *El Correo Gallego* (2007)..

A nosa interpretación é que este traslado tivo lugar o día 20 pola mañá, coincidindo coa data sinatura da dilixencia da autopsia[22], que sería practicada na Casa de Fábrica ás 16 horas. Ese mesmo día, 20 de maio, unha vez inhumados os corpos, foron inscritas as defuncións tanto no libro parroquial como no Rexistro Civil[23] do Concello de Teo. Non se coñece a hora exacta da inhumación, xa que o párroco só indica que tivo lugar pola tarde, aínda que no Rexistro Civil as inscricións aparecen rexistradas entre as 18:00 e as 18:30 horas.

Se sostemos a hipótese de que dous dos membros da resistencia armada antifranquista foron executados nas inmediacións da aldea, é posible que isto acontecese no monte que separa Loureiro de Fornelos. Iso explicaría as referencias documentais e orais tanto á "Cruz de Loureiro" como a "Fornelos". De ser así, os corpos quedarían próximos ao camiño que comunicaba ambas aldeas, o único existente naquela altura.

[20] Hoxe este treito é parte da ruta de longo percorrido "GR-94 Andaina Rural de Galicia", que une Compostela con Vigo.
[21] Entrevista grupal a Araceli Sixto Parajó e a María Luz Sixto Parajó, o 20 de xuño de 2025.
[22] Páxina 14 da Causa 262/ 1948, Caixa 58.
[23] Se ben no libro parroquial non se fai alusión algunha á causa da morte, no rexistro civil indícase a socorrida "muerte por hemorragia interna".

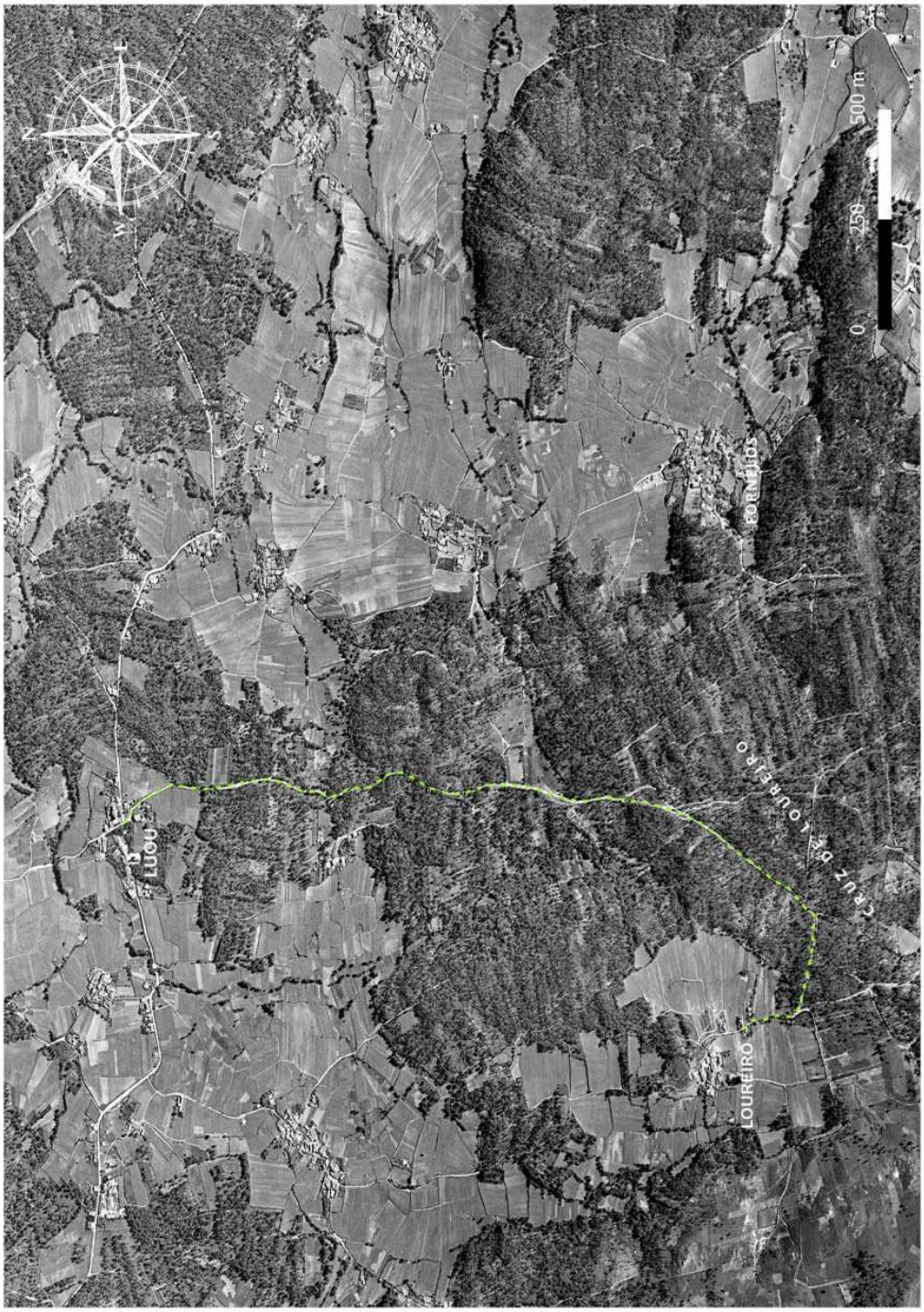

Mapa: Camiño de Loureiro a Luou, Voo Americano Serie B (1956- 57). Cedido polo Arquivo Municipal de Teo e modificado por Lucía Santiago Sanmiguel.

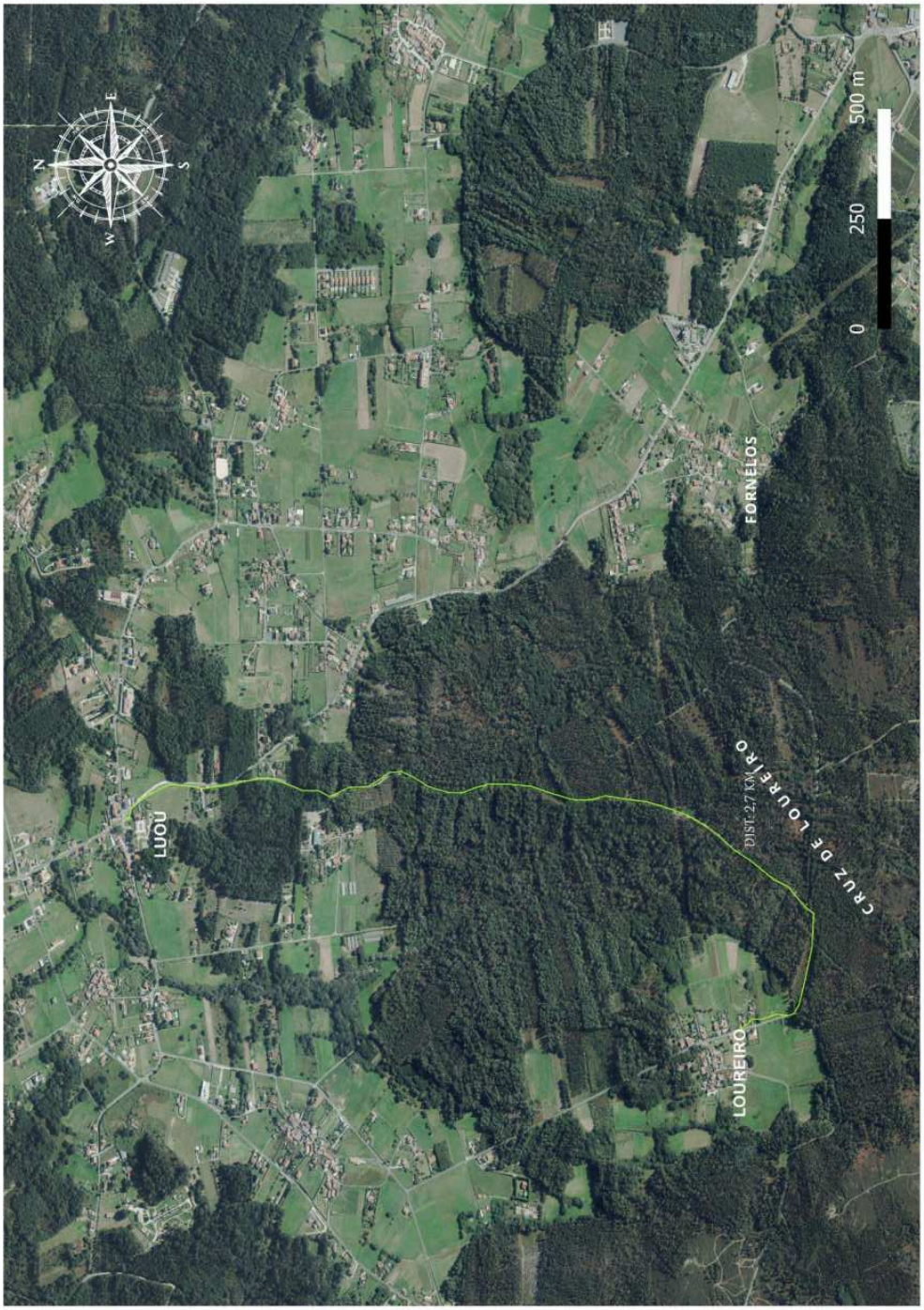

Mapa: Camiño de Loureiro a Luou, PNOA Máxima actualidade. Cedido polo Arquivo Municipal de Teo e modificado por Lucía Santiago Sanmiguel.

UPDF
WWW.UPDF.COM

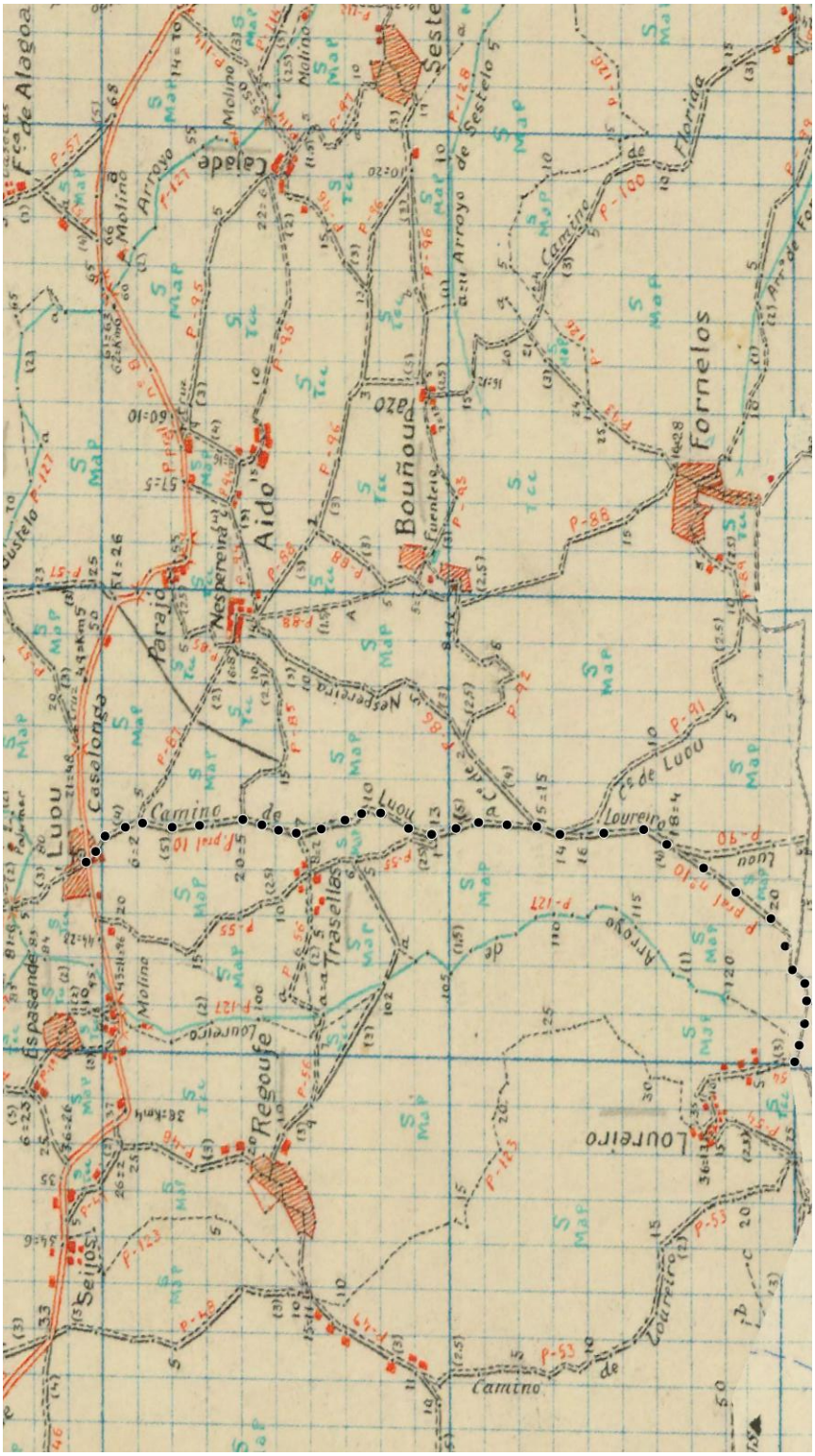

Minuta ING (1940). Fonte: Arquivo Municipal de Teo.

USC UNIVERSIDADE DE SANTIAGO DE COMPOSTELA
histagra Grupo de Historia Agraria e Política do Mundo Rural USC
CISPAC Centro de Investigación Interuniversitario das Paisaxes Atlánticas Culturais

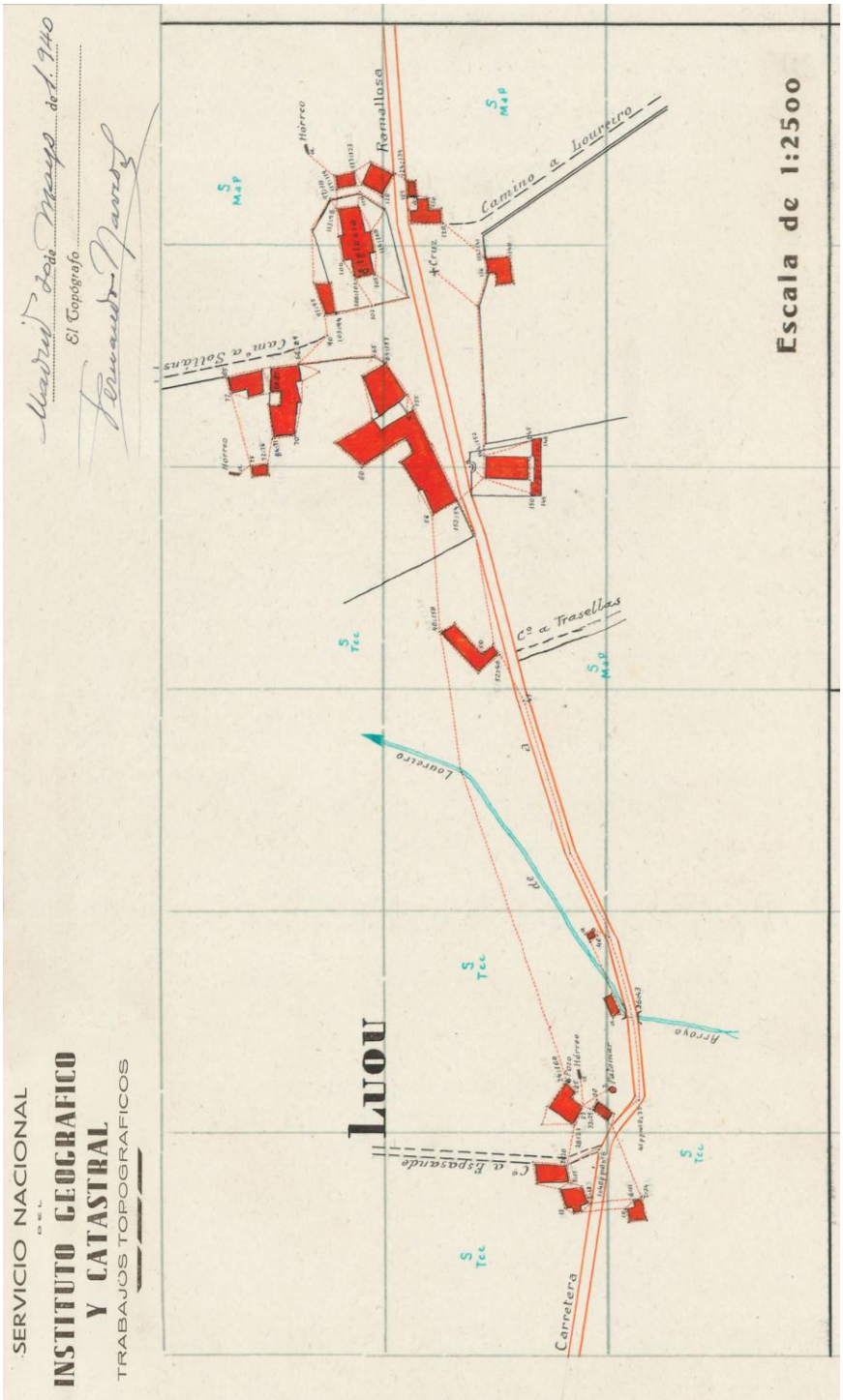

Plano de Luou onde se pode ver por onde entra o camiño de Loureiro. Traballos fotográficos do IGN 1940. Fonte: Arquivo Municipal de Teo.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Imaxe para exemplificar a distancia mencionada nas dilixencias do xuíz e do médico forense, que situaban os corpos de Manuel Agrasar Cajaraville e Vicente López Novo afastados sobre 500 metros do lugar do pendello, no monte Fornelos. Fonte: Visor IGN, PNOA Máxima Actualidade.

UPDF
WWW.UPDF.COM

1) Camiño Loureiro a Luou: zona da Cruz de Loureiro, mistura de eucaliptos con carballos 2) Camiño Loureiro a Luou: zona do Pau de Lobo 3) Camiño Loureiro a Luou: parte do muro antigo que aínda se conserva 4) Camiño Loureiro a Luou: vista do Pico Sacro. 5) Camiño Loureiro a Luou: GR-94 Andaina Rural de Galicia. Fotografías de Lucía Santiago Sanmiguel elaboradas durante a visita de campo ao longo do camiño vello que une Loureiro coa igrexa parroquial, acompañada polos informantes Álvaro Parajó e Pablo Sanmartín.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Unha vez trasladados, os corpos foron depositados no depósito parroquial, situado na Casa de Fábrica, hoxe coñecida como Casa do Belén. Alí practicáronlles a autopsia os médicos José Raviña Valdés e Francisco Mateo Martín, antes de seren inhumados nas inmediacións da mesma edificación. En relación co lugar de enterramento das catro vítimas, todas as fontes apuntan á mesma área de sepultura. A fosa común na que repousan semella localizarse xunto á parede sur da Casa do Belén, no cuadrante delimitado entre o patín da edificación e o osario. Así o recolle a causa: "(...) fueron inhumados en una fosa situada a unos cincuenta cm de la pared sur de la casa de Fábrica, distante a unos siete metros de la pared sur del cementerio"[24].

Estas distancias coinciden coas referencias achegadas pola veciñanza e coa memoria transmitida a través da historia oral. Na nosa visita de campo tamén puidemos comprobar que as distancias indicadas no sumario poden corresponder co espazo.

En referencia á fosa a veciña A. S. P.[25] tamén sinalou durante unha das visitas de campo que:

> "Os familiares de dous ou de tres dos que enterraron aí... viñeron moitísimos anos polo día de difuntos a poñer flores e todo iso, enriba de onde estaban, que estaban todos xuntos nunha fosa grande alí. Está ao lado do osario. Tiñan unha cruz de madeira que lles puxeran os familiares... Agora hai moitos anos que non veñen, deberon morrer os pais deles e acabou. A cruz pudreuse e sacaríana e alá".

En consecuencia, a nosa conclusión preliminar, previa á análise no punto 7 sobre o espazo a intervir e á intervención arqueolóxica, é que os restos das catro vítimas permanecen nesta localización.

[24] Causa 239/1948, AIMNOR
[25] Entrevista grupal a Araceli Sixto Parajó e a María Luz Sixto Parajó, o 20 de xuño de 2025.

UPDF
WWW.UPDF.COM

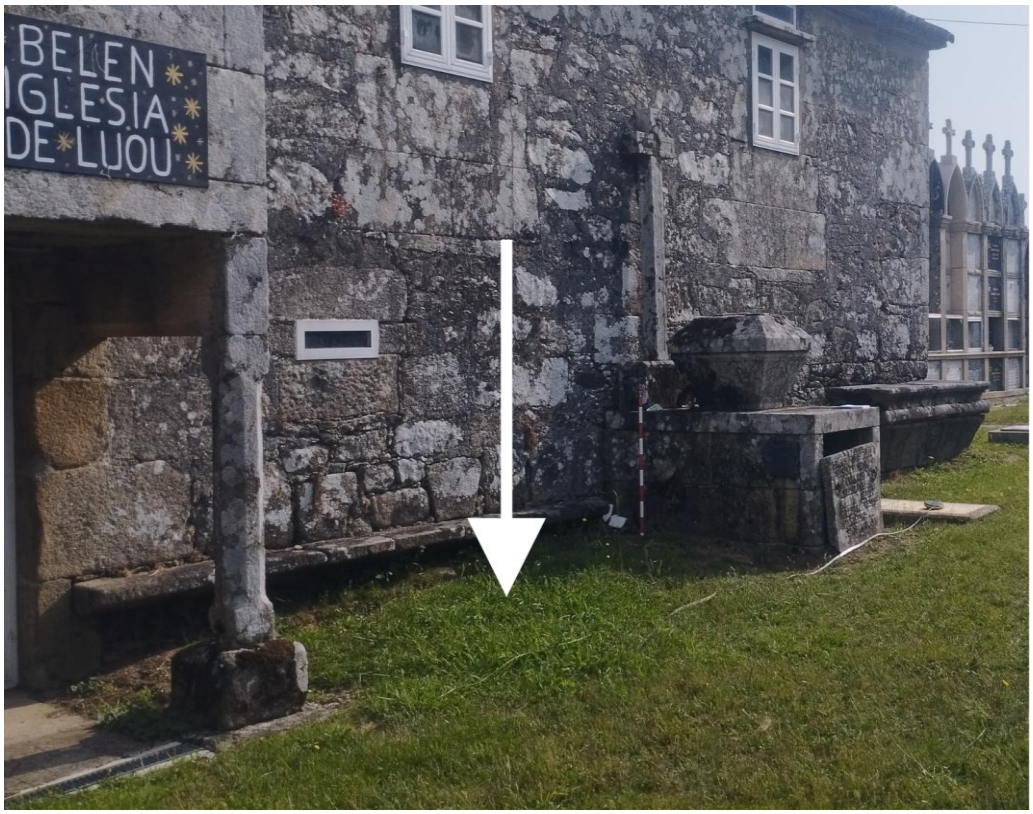

Imaxes da Casa de Fábrica (hoxe coñecida como Casa do Belén). A frecha sinala o lugar no que, segundo as dilixencias e a memoria oral, se situaría a fosa común: o espazo comprendido entre o patín da edificación e o osario, xunto á parede sur da casa. Fotografías de Mario César Vila.

UPDF
WWW.UPDF.COM

A continuación, ofrecemos máis información sobre cada unha das vítimas, incluíndo os datos do informe facultativo da autopsia[26], que contén descricións de gran dureza e que reproducimos unicamente para a análise da equipa.

5.1. Manuel Agrasar Cajaraville, "Barbarroxa"[27]

Manuel naceu na Matanza, parroquia de Iria Flavia (Padrón) no ano 1912. Fillo de María e Ramón, estaba casado con María Cortiñas Bóveda, coa que tería tres fillos. Segundo a base de datos *Nomes e Voces*, Manuel era de profesión carpinteiro[28] e con 23 anos fíxose mariñeiro voluntario. O 12 de xullo de 1937 abríuselle a primeira causa[29] por non se presentar ás filas para no distrito de Cangas. Pouco despois, segundo a causa 1094/1937[30], Manuel xunto con outros tripulantes do destructor *José Luís Díez* foron xulgados por rebelión e condenados a cadea perpetua, xa que segundo dito sumario prenderan aos oficiais e puxeron o buque ao servizo da República.

O 31 de maio de 1937 a Mariña Auxiliar de Euskadi fíxose cargo do barco e renovou parte da súa dotación, mais Manuel permaneceu na tripulación (degradado de sarxento a cabo) e participou en operacións como a "Operación Péndulo" en agosto.

[26] Páxina 15 da Causa 262/1948, AIMNOR
[27] Imaxe de Manuel Agrasar Cajaraville. Fonte: *Nomes e Voces.*
[28] Referencia que aparece nas Fichas da Prisión Central de Santa Isabel, Santiago de Compostela.
[29] Causa 425/1937 do Arquivo Naval de Ferrol.
[30] Causa 1094/1937 do Arquivo Naval de Ferrol.

UPDF
WWW.UPDF.COM

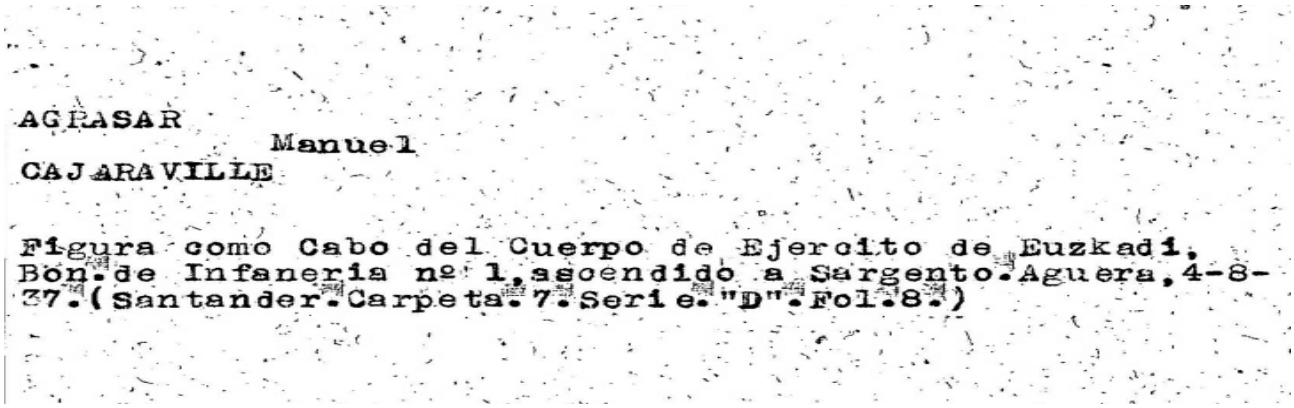
AGRASAR
Manuel
CAJARAVILLE

Figura como Cabo del Cuerpo de Ejercito de Euzkadi, Bon. de Infanería nº 1, ascendido a Sargento. Aguera, 4-8-37. (Santander. Carpeta. 7. Serie. "D". Fol. 8.)

Ficha de Manuel Agrasar Cajaraville. Fonte: Centro de Documental da Memoria Histórica. Ref. Ficheiro ES.37274.CDMH/4//DNSD-SECRETARÍA,FICHERO,1,A0012543.

En setembro de 1939 foi capturado polas forzas falanxistas e condenado a 20 anos de prisión polo Tribunal Militar de Ferrol, pena que lle foi conmutada. Rexistros da Prisión Central de Santa Isabel (Santiago) confirman o seu ingreso o 10 de abril de 1939 e a súa saída o 10 de maio de 1941.

Non se conservan datos precisos sobre a vida de Manuel nos sete anos seguintes á súa saída da prisión, mais resulta probable que sufrise a persecución e o control do réxime, dado que Padrón, como outros moitos lugares de Galicia, foi escenario dunha intensa violencia represiva. No III Seminario sobre a Memoria[31], celebrado os días 1, 2 e 3 de xuño de 2012 nun itinerario entre Melide e Rianxo, lembrábase que ao menos dez persoas de Padrón foran fusiladas en Santiago de Compostela. A isto engádense espazos de violencia na propia parroquia de Agrasar, como a antiga Azucreira reconvertida en Campo de Concentración, a Casa dos Cóengos utilizada como cuartel e residencia da Garda Civil, ou o cemiterio de Adina, onde segundo a memoria da veciñanza repousan presos do campo.

[31] Actas do III Seminario sobre a memoria: ”A guerrilla e os campos de concentración”. 1, 2 e 3 de xuño de 2012.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Neste contexto, e pola súa traxectoria previa de loita no bando republicano, non sería de estrañar que Manuel Agrasar Cajaraville tivese que levar unha vida discreta e mesmo se vise obrigado a refuxiarse nos montes. Segundo recolle Lupe Martínez (2023: 85), Agrasar actuou como enlace, avisando ao barbeiro Enrique Rodríguez Fernández para que acudise á súa casa a atender a Ricardo Fernández Carlés (que aínda non se incorporara á agrupación guerrilleira) e tamén a José Ramuiñán Barreiro e Benigno Andrade García. Foi ao redor destas datas cando, tras a morte en abril de 1948 de Miguel Nicolás Esperante "O Corcheiro" e a reorganización da V Agrupación do Exército Guerrilleiro, tanto Manuel como Ricardo, veciño de Pontecesures, se integraron nela.

Non sabemos con certeza se o 30 de abril de 1948 Manuel Agrasar, xunto con Ricardo Fernández Carlés, participou con Foucellas no atraco de Carracedo[32]. Nesa ocasión, os *guerrilleiros* presentáronse na casa de Dolores de la Torre Iglesias preguntando polo seu marido, coñecido falanxista, que non se encontraba no domicilio. O que si parece seguro é a súa presenza en Lampai o 5 de maio, tal e como se recolle no apartado 4.1 sobre a V Agrupación do Exército Guerrilleiro en Teo. Poucos días despois, Manuel sería vítima da emboscada da Garda Civil na aldea de Loureiro.

5.1.1. Información adicional para a identificación de Manuel Agrasar Cajaraville

Segundo as dilixencias de inspección ocular, o seu cadáver foi localizado a medio quilómetro do pendello da casa dos Vilas, e as de levantamento de cadáveres sitúano no denominado monte de Fornelos. O corpo aparecía en posición de cúbito prono, coa cabeza orientada cara ao norte, presentando múltiples feridas de arma de fogo en diferentes partes, incluída a cabeza, con orificio de saída. Vestía unha chaqueta clara e pantalóns *breeches* de pana castaño claro.

[32] Causa 225/1948, AIMNOR.

UPDF
WWW.UPDF.COM

O informe facultativo da autopsia:

- Hábito exterior: tres orificios de ferida de arma de fogo, dous localizados na fronte e un na rexión parietal dereita. Todos eles presentaban orificios de saída na zona oposta, provocando unha importante desfeita e perda de substancia ósea, así como rachaduras coincidentes no coiro cabeludo.
- Cavidade cranial: non se puido abrir pola desfeita que produciron as feridas de bala. Observouse unha profunda atrición dos tecidos da substancia nerviosa, aparecendo a caviade practicamente baleirada.
- Nin na cavidade torácica nin na abdominal "se pudo recoger dato alguno digno de mención".

Non se conservan referencias sobre as pertenzas que puidese portar no momento da súa morte. Na actualidade, a súa neta Elena Vidal Agrasar e súas irmás manifesta a vontade de recuperar os restos do seu avó para trasladalos xunto á súa avoa, María Cortiñas Bóveda.

UPDF
WWW.UPDF.COM

5.2. Ricardo Fernández Carlés

Ricardo Fernández Carlés naceu en 1913 en San Xulián, parroquia de Pontecesures que naquela época pertencía ao concello de Valga[33]. Solteiro e de profesión labrego, era fillo de José e Josefa e irmán de Francisco e Carmen. Foi precisamente esta última quen lle comunicou ao párroco de Teo o 20 de maio de 1948 que Ricardo tiña 35 anos no momento do seu asasinato.

Segundo a información recollida nas visitas de campo e na árbore xenealóxica familiar, Ricardo non tivo descendencia. O seu irmán tampouco a tivo, e da súa irmá Carmen só quedaron tres fillos que ao parecer tampouco tiveron continuidade familiar. O sobriño-neto de Ricardo que vive en Pontecesures, Carlos Abalo García, expresou o seu desexo de recuperar os restos do seu parente para trasladalos ao camposanto no que descansan outros membros da familia.

De acordo coa base de datos *Nomes e Voces*, co golpe de Estado do 18 de xullo de 1936 Ricardo xunto con outros veciños saíu á rúa para tentar facer fronte aos sublevados. Foi xulgado en Pontevedra, xunto cos 19 veciños, por "auxilio á rebelión militar" (Causa 302/1937, AIMNOR). Inicialmente foi candeado a 15 anos de cárcere, mais a pena foi reducida a dous e sairía da cadea en novembro de 1938.

A seguinte pegada documental remítenos a 1945, cando residía en Bretoña (A Pastoriza, Lugo), onde traballaba como xornaleiro. Nese ano foi procesado na Causa 238/1945 polo Xulgado Militar Eventual nº 4 de Lugo, acusado de "atraco a mano armada y relación con huídos". Ingresou en prisión en xullo e foi posto en liberdade o 22 de outubro.

Na súa declaración[34] Ricardo proclamou a súa inocencia e presentou a súa coartada. Ademais de que foi sometido a diversas roldas de recoñecemento polas presuntas vítimas as cales non

[33] En 1925 Pontecesures segregaríase de Valga e acadaría a entidade de Concello.
[34] páxina 11 da Causa 238/1945

UPDF
WWW.UPDF.COM

o identificaron como un dos seis autores, no día dos feitos atopábase na casa dun veciño realizando a sega e acompañado doutras persoas.

Nesta mesma dilixencia na que presentou declaración, Ricardo detallou a súa vida laboral desde que saíu de Pontecesures en novembro de 1942: primeiro foi para en Valencia, onde estivo traballando sete meses cun contratista de obras chamado José Tormes; logo en Barcelona (xuño de 1943) con outro contratista; en agosto en Balaguer (Lleida), como obreiro durante dous meses; en outubro en Zaragoza, onde participou na vendima, e posteriormente en Longares, traballando na guarnecería. Máis tarde trasladouse a Burbáguena (Teruel), para traballar tamén na vendima, e en decembro de 1943 regresou a Valencia para traballar na "Compañía de Obras y Hormigones". En maio de 1944 desprazouse a Bilbao, mais ao non atopar traballo continuou cara Asturias e, tras non conseguir emprego, regresou a Galicia para instalarse en Bretoña, onde o conseguiu como xornaleiro na casa na que estaba cando foi detido.

Tras esta causa hai un baleiro biográfico ata 1948, cando aparece xa vinculado á V Agrupación do Exército Guerrilleiro de Galicia. Podemos deducir que tras a súa detención en Lugo regresaría á súa terra natal, onde acabaría vinculándose de forma activa co movemento armado antifranquista. Con todo, apenas un mes despois da súa incorporación sería asasinado (Martínez, L. 2023: 220).

Segundo consta na páxina 3 da Causa 262/1948, no momento da súa morte levaba consigo unha libreta de inscrición marítima, unha carteira con cen pesetas en billetes, unha cartilla militar da Mariña de Guerra co certificado de liberdade e tres fotografías: unha dunha muller, outra súa e dúas conxuntas ao parecer tamén del. Ningún destes obxectos se conserva na causa, por orde de Nemesio Portal Aparicio o diñeiro foi ingresado nas *Arcas del Tesoro*, a libreta e a cartilla remitidas á Comandancia da Mariña, a carteira inutilizada e as fotos sen máis referencia.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Non están incluídas neste informe as informacións presentes na seguinte relación de documentos solicitados xa que aínda non os recibimos:

- Do Arquivo Militar de Guadalajara: "Penas ordinarias conmutadas" da Comisión de Pontevedra. Referencia: ES.19030.AGMG/6.1.1. Caixa 300288, Expediente 9298.
- Do Centro Documental da Memoria Histórica, o expediente de responsabilidades políticas de Ricardo Fernández Carlés. As referencias son: Tribunal Nacional de Responsabilidades Políticas (Centro Documental de la Memoria Histórica). 75/00027, Pontevedra. Indulto de 1960. Notas: Audiencia provincial da Coruña. Do mesmo centro outro expediente de responsabilidades políticas de 1941: 75/00223. Pontecesures. Indulto (1941 - 1941). Notas: Tribunal de Responsabilidades Políticas de La Coruña

5.2.1. Información adicional para a identificación de Ricardo Fernández Carlés

Segundo as dilixencias de levantamento de cadáveres, Ricardo foi atopado nas inmediacións da casa de Vilas deitado en posición de cúbito supino e coa cabeza cara o sueste. Presentaba múltiples feridas de arma de fogo na cara e no pescozo, moi desfeito na parte esquerda. O brazo dereito estaba estendido en cruz, e o esquerdo repousaba sobre o corpo. Vestía camiseta de punto branca interior, camisa percal con listas brancas e vermellas, chaleco de punto marrón, pantalón e americana de corte gris escura con listas brancas, zapatos de becerro sen tinguir e calcetíns de algodón marrón.

O informe da autopsia (páx. 14 da causa) describe:

- Hábito exterior: presenta unha extensa ferida no pescozo duns quince centímetros de extensión por dez de anchura, que abrangue pel, tecido celular subcutáneo, plano muscular e vasos do pescozo; ferida que, polo seu gran desgarro, parece producida polo estalido dunha granada de man, resultando alcanzado polo percutor ou por unha das porcións máis grosas da metralla habitual desas armas.

UPDF
WWW.UPDF.COM

- Cavidade cranial: resultou alcanzada pola forza explosiva e o cranio quedou aberto en comunicación coa ferida do pescozo, que se prolongaba pola cara, de onde resultou que a base do cranio presentaba unha grosa solución de continuidade, sen que a destrución do tecido nervioso fose tan considerable como nos outros tres casos [refírese aos outros cadáveres], pero cunha destrución suficiente para facela incompatible coa vida.
- Cavidade torácica: aberta a cavidade torácica, observouse que presentaba adherencias pleurais e sangue líquida no corazón. Non presentaba outras lesións de violencia.
- Cavidade abdominal: ningún dato de interese digno de mención.

UPDF
WWW.UPDF.COM

5.3. Vicente López Novo, "El hijo de la Nova" e "Rufino"

Vicente López Novo, coñecido polos seus alcumes de *Rufino* e *El hijo de la Nova*, naceu en Santa Uxía de Ribeira. Segundo o padrón de habitantes, era fillo de Carmen López Novo e non tivo irmáns. Os datos sobre o seu nacemento son difusos e sitúase entre 1917 e 1919[35]; ao igual que o nome do pai non aparece en ningún rexistro da casa familiar. Porén, na ficha consultada no Centro Documental da Memoria Histórica e na Causa 1648 de 1939 da Plaza de Castellón de la Plana, figura a referencia a un xornaleiro chamado Antonio como suposto pai. Sobre o nacemento, na folla 3 da causa, Vicente indicou que naceu o 18 de febreiro de 1918; no rexistro de nacemento figura que foi o 20 de febreiro de 1918 e só figura de novo a nai. Sexa como for, Vicente levou os apelidos maternos e todo parece indicar que naceu en 1918.

Segundo o padrón de habitantes do Concello de Ribeira, Vicente e súa nai vivían en Deán Pequeno nº 5, xunto coa avoa de Vicente, Ramona Novo Martínez, viúva xa desde 1906. Ramona tería os seguintes fillos: Carmen (nai de Vicente), Ventura (tío de Vicente e mariñeiro) e Vicente (tío de Vicente), este último debeu morrer de cativo, pois non volve figurar en rexistros posteriores a 1906. Semella que é en lembranza a ese tío que Vicente leva o seu nome.

No padrón de 1930 aparecen residindo no mesmo enderezo Ramona, Carmen e o pequeno Vicente, entón de 13 anos; Ventura figura como ausente. Dez anos despois, en 1940, Ramona e Carmen seguen na mesma casa, e tanto Ventura como Vicente constan como ausentes; situación que se prolonga no tempo ata a morte de Ramona. No padrón municipal de 1970 Carmen, que tería ao redor de 76 anos, vivía soa na mesma aldea, na casa con nº 102.

Todo isto leva a pensar que Vicente non deixou descendencia directa. O CRMH do Barbanza e uns veciños de Deán Pequeno están na procura de posibles parentes pola rama da súa avoa

[35] No Padrón Municipal de Ribeira de 1930, aparece como que ten 13 anos, e no de 1940 figura que naceu no 1918. Por outro lado, na acta de defunción do Rexistro Civil de Teo figura como que naceu en 1919, e no libro parroquial de defunción non se fai alusión á súa idade.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Ramona, pola do posible pai biolóxico ou pola do tío Ventura, mais por agora non se atoparon indicios de descendentes en Ribeira.

En canto á súa vida laboral, sindical e política, Vicente era mariñeiro e estaba afiliado ao "Sindicato General de Trabajadores" (SGT), de orientación cenetista (Fernández E., e Pereira, D., 2003: 419). A partir de 1935 este sindicato impulsou o Sindicato de Industria Pesquera (SIP), que en 1936 contaba con 1.500 afiliados en Ribeira (Pereira, 2005: 108), ao que Vicente puido incorporarse.

Co golpe militar de 1936, o Barbanza converteuse nun "campo abonado para unha represión mortal que dirixiu as súas rabexadas máis salvaxes cara aos militantes dos partidos obreiros e sindicatos de clase" (Ibídem, 2005: 139). Entre as vítimas estiveron destacados sindicalistas de Ribeira: Marcial Vicente Iglesias Rodríguez, secretario do SGT da CNT, executado en Compostela o 9 de xullo de 1937; o cenetista José Lijó Louro, coñecido como "Pepe o Cocheiro", tamén executado en Compostela en xaneiro de 1937; Julio Silva Vilas, directivo da UXT, igualmente executado en Compostela; Manuel Fernández Sendón, uxetista e piloto da mariña mercante, que correu a mesma sorte; ou Eugenio Rodríguez Bilbao, médico afiliado ao PSOE, tamén executado.

Outro caso foi o de José Sieira González, mariñeiro pertencente ao SGT da CNT, que foi torturado nas dependencias da Garda Civil do Porto do Son antes de ser executado e enterrado no cemiterio xeral de Boisaca. A todos eles abríuselles unha causa por rebelión, xunto con outros veciños de Ribeira acusados de dirixir a resistencia ao golpe, requisar armas, vehículos e radios, entre outros feitos. A Causa 456/1936 (AIMNOR) concluíu coa súa condena á pena de morte.

Neste contexto, cabe a hipótese de que Vicente, para evitar a mesma sorte que outros sindicalistas da contorna, optase por fuxir ao monte. Segundo a interpretación de Dionisio Pereira, puido vincularse con José Fernando Fernández Vázquez, "comandante Soutomaior", do Partido Comunista e natural da Pobra do Caramiñal, na súa tentativa de artellar unha resistencia armada que rematou a finais de 1937, cando este regresou á mariña republicana.

UPDF
WWW.UPDF.COM

A seguinte pegada documental sobre Vicente é de 1938:

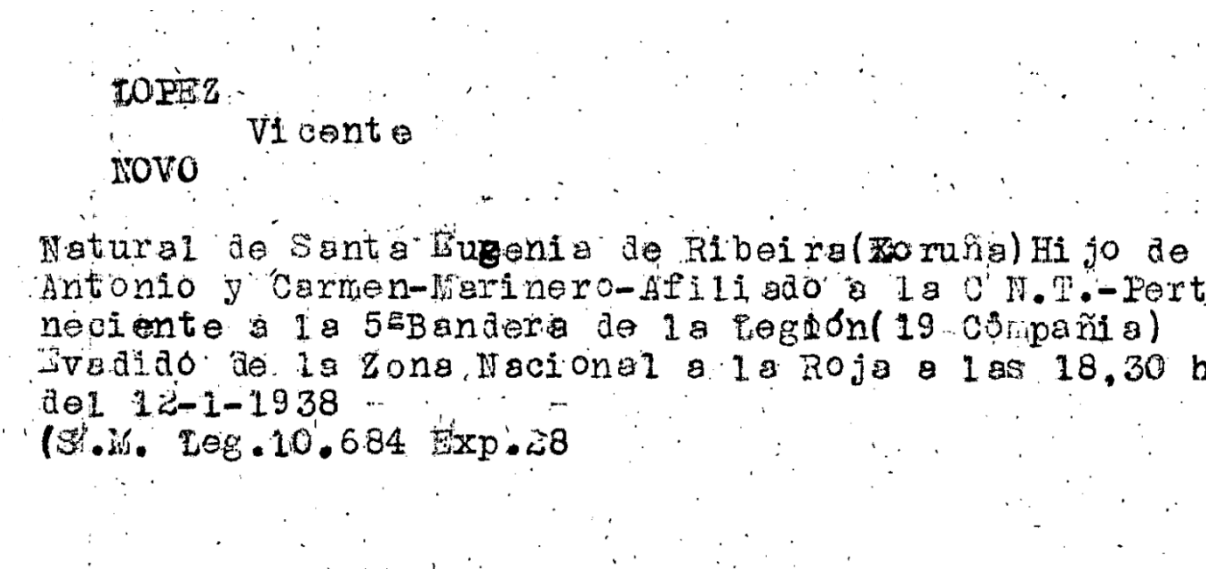
LOPEZ
Vicente
NOVO

Natural de Santa Eugenia de Ribeira(Coruña)Hijo de Antonio y Carmen-Marinero-Afiliado a la C.N.T.-Perteneciente a la 5ªBandera de la Legión(19 Compañia) Evadido de la Zona Nacional a la Roja a las 18,30 h del 12-1-1938
(S.M. Leg.10.684 Exp.28

Ficha de Vicente López Novo. Fonte: Centro de Documental da Memoria Histórica. Ref. Ficheiro ES.37274.CDMH/4//DNSD-SECRETARIA,FICHERO,36,L0061047 .

Esta ficha abriu novas posibilidades na procura de datos sobre Vicente. A partir dela localizamos o *Boletín Oficial del Estado* de 1943[36], no que se recollían as liberdades condicionais da Prisión Central de San Miguel de los Reyes, en Valencia[37]. Nese documento aparece o nome dun Vicente López Novo, aínda que nun primeiro momento non sabiamos se se correspondía coa persoa obxecto da nosa investigación. En todo caso, xurdía a posibilidade de que estivese penado por deserción da Lexión. A data de liberación sería o 26/07/1943, baixo a fórmula de "libertad condicional provisional, con la liberación definitiva del destierro".

Para contrastar esta hipótese solicitamos ao Arquivo do Tribunal Militar Territorial nº 1 de Madrid a Causa 1648 de 1939[38], de Castellón, xunto con outra documentación que aínda está

[36] BOE número 235 DE 23/08/1943, páxina 8191 (columna 1). Ligazón de consulta: https://boe.es/datos/pdfs/BOE/1943/235/A08190-08194.pdf#page=2
[37] Non atopamos o seu nome durante a consulta da "Pieza terceira de Valencia, Cárceles y Sacas" no PARES. Código de referencia: ES.28079.AHN//FC-CAUSA_GENERAL,1391,Exp.1
[38] Serie: Sumarisimos, Castellón, 1939. Referencia: Sumario 1648, Caixa 14130, Orde 4

UPDF
WWW.UPDF.COM

pendente de recibir[39]. Neste sumario atopamos informacións de gran interese que abren novas vías de estudo e análise, mais que aquí nos limitamos a describir atendendo á natureza deste informe.

O sumario reafirma que Vicente era mariñeiro e estaba afiliado á CNT, circunstancia que, fose cal fose a súa actividade real, resultaba suficiente para situalo no punto de mira das autoridades como inimigo e "facedor de todo mal". Na páxina 5 da causa, as autoridades da Coruña afirman que formou parte "de la guardia roja del pueblo (...) habiendo practicado registros a mano armada (...) afiliado a la sociedad sindical titulada CNT siendo sus ideales de un marxista; y su conducta observada fué mala, llegando al extremo de maltratar a sus familiares y de embriagarse constantemente". Aínda que a CNT era unha organización de carácter anarquista, que non marxista, cómpre subliñar que a afiliación sindical no contexto rural non implicaba necesariamente unha militancia política definida, senón que moitas veces respondía a necesidades laborais ou comunitarias.

Na súa declaración (páxina 8 da causa), Vicente relata que cando estalou o "Movimiento Nacional" se atopaba en Ribeira e que non pertencía a ningún partido nin sindicato, nin tampouco participara nos rexistros realizados durante os tres ou catro días nos que funcionou o "Comité Rojo". Afirma, ademais, que en agosto de 1936 se alistou en Barcelona "por no tener medio de vida", e que o 12 de maio de 1937 ingresou na Lexión, permanecendo nela ata o 12 de xaneiro de 1938. Durante ese tempo estivo na 5ª Bandeira, no fronte de Madrid, e cando se dirixían cara Estremadura, decidiu desertar xunto cun compañeiro tras coñecer que os "nacionales" perderan en Teruel. Pasáronse entón ao bando republicano e foron enviados primeiro a Barcelona e despois a Almería, onde foron destinados á 221 Brigada, permanecendo inicialmente na retagarda ata que os enviaron á fronte. Porén, ao día seguinte de chegar ao fronte de Levante, Vicente volveu pasarse ao bando franquista e, en palabras

[39] Estamos á espera de recibirmos: do Arquivo Militar de Guadalajara: "Comision Central de Examen de Penas. Penas de morte conmutadas. Comisión de Castellon. Referencia: ES.19030.AGMG/6.1.1. Caixa 300094, Expediente 7264". Do Arquivo do Tribunal Militar Territorial 1 de Madrid: "Serie: Sumarisimos. Madrid. Referencia: Sumario 57352, Legajo 2823".

UPDF
WWW.UPDF.COM

dos mesmos, “creyendo que al pasarse otra vez a los Nacionales le perdonarían el haberse pasado anteriormente a los rojos”.

Resulta difícil interpretar con precisión que levou a Vicente a actuar deste xeito. Posiblemente se tratase dunha estratexia de supervivencia nun contexto de persecución. Do mesmo xeito, os seus cambios de bando poden interpretarse como expresión do medo, da confusión ou simplemente da vontade de salvar a vida.

Finalmente, Vicente foi apresado e internado no Campo de Concentración de Castellón. En 1939 foi xulgado por “delito de adhesión a la rebelión militar” e tamén por traizón. A sentenza inicial foi a pena de morte, conmutada posteriormente a 30 anos de cárcere e despois reducida a 12. Cumpriu catro deles na prisión de San Miguel de los Reyes, onde ingresou o 20 de febreiro de 1939. Nese tempo sabemos, polo menos, que recibiu unha carta da súa avoa Ramona.

O 27 de abril de 1943 obtivo a liberdade condicional con residencia fixada en Ribeira, na rúa Arenal. Porén, ese mesmo ano unha providencia do xuíz García Otero de Touro recolleu que non se lle puidera notificar a denegación dos beneficios de prisión atenuada porque nin esa rúa existía nin Vicente era coñecido na parroquia.

Desde a súa saída en liberdade condicional, a información dispoñible é fragmentaria, pero todo apunta a que Vicente seguiu fuxindo e sobrevivindo como puido, ata acabar integrándose na resistencia armada antifranquista. As seguintes referencias documentais lévano xa a 1947, cando se incorpora á V Agrupación do Exército Guerrilleiro de Galicia xunto con Julio Bazarra Constenla, veciño da Pobra do Caramiñal. En 1948 aparece como responsable dun dos destacamentos da Agrupación, cargo que mantivo ata a reunificación posterior á morte do Corcheiro.

O sumario continúa alimentándose de providencias, dilixencias e burocracia xudicial ata 1951, ano no que se dá por extinguida a súa pena, cando Vicente xa levaba tres anos falecido.

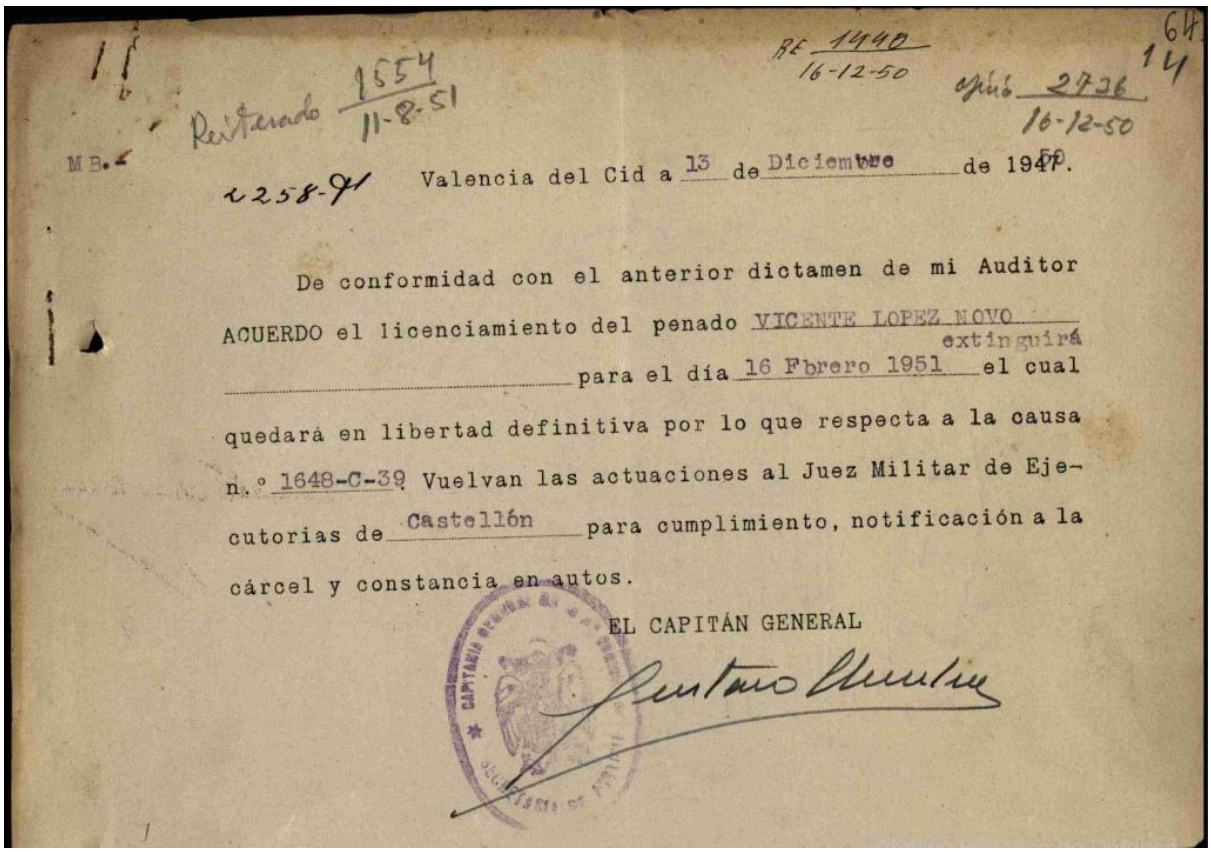

RE 1440 16-12-50
Reiterado 1554 11-8-51
Núm. 2736 16-12-50
64 14
M.B.
2258-91
Valencia del Cid a 13 de Diciembre de 1947.

De conformidad con el anterior dictamen de mi Auditor ACUERDO el licenciamiento del penado VICENTE LOPEZ NOVO extinguirá para el día 16 Febrero 1951 el cual quedará en libertad definitiva por lo que respecta a la causa n.º 1648-C-39 Vuelvan las actuaciones al Juez Militar de Ejecutorias de Castellón para cumplimiento, notificación a la cárcel y constancia en autos.

EL CAPITÁN GENERAL

Folla 64 da Causa 1648/1939

5.3.1. Información adicional para a identificación de Vicente López Novo

Segundo as dilixencias de levantamento de cadáveres, o corpo de Vicente López Novo apareceu arrimado ao de Manuel Agrasar Cajaraville, en posición de cúbito lateral esquerdo e cos brazos dobrados. Presentaba varias feridas producidas por arma de fogo na *paletilla* esquerda e no cranio, con orificio de saída. Vestía pantalón e americana de corte azul mariño, camisa branca con listas de cor e presentaba calvicie na parte alta da cabeza.

O informe da autopsia recolleu o seguinte:

- Hábito exterior: ademais dos signos cadavéricos habituais (livideces, rixidez etc.), presentaba dúas feridas de bala na fronte, e estaba ensanguentado.

UPDF
WWW.UPDF.COM

- Cavidade cranial: ao abrir a cavidade observouse unha gran desfeita do encéfalo e das súas envolturas, localizándose no occipital un amplo boquete na calota, correspondente á saída dos dous proxectís que coinciden na parte central, e levantando as partes brandas saían ao exterior. Como consecuencia, tanto o cerebro como o cerebelo aparecían intensamente ensanguentados e "hechos una pulpa", especialmente na base, dado que as balas atravesaran os núcleos basais.
- Cavidade torácica: non se apreciaron datos de interese en relación coa causa da morte. O corazón estaba exsangüe e os pulmóns ennegrecidos de fumador.
- Cavidade abdominal: ningún dato relevante para a determinación da morte.

Segundo consta na páxina 3 da Causa 262/1948, no momento da súa morte Vicente López Novo portaba unha carteira na que se atoparon dous billetes de cen pesetas e unha imaxe da Pasionaria. Do mesmo xeito que no caso de Ricardo Fernández Carlés, ningún destes obxectos se conserva actualmente na causa: os cartos foron ingresados nas arcase non hai constancia posterior do resto de pertenzas.

Con respecto a esta cuestión, realizamos diversas consultas no Tribunal Militar nº 1 de Madrid, onde se nos indicou que non existe documentación sobre o destino das pertenzas das persoas falecidas e inhumadas en fosas comúns. Só de maneira contextual e a través de determinados relatos pode deducirse que, nalgúns casos, os obxectos eran entregados ás familias, mais sen certeza de que isto se producise de forma sistemática.

UPDF
WWW.UPDF.COM

5.4. Florentino Palacios Menéndez, "Tino"

Para a identificación da cuarta vítima atopámonos nun principio con diferentes versións sobre o seu nome. Na propia causa relativa ao 19 de maio de 1948 aparece citado como *Constantino Menéndez*, e o mesmo acontece no Rexistro Civil, onde se inscribe a súa morte sen facer constar nin a súa procedencia. Porén, engadiuse posteriormente unha nota aclaratoria coa rectificación do seu nome completo, idade e lugar de nacemento. Trátase de Florentino Palacios Menéndez, coñecido como Tino, de profesión mineiro, nacido en 1923 e fillo de Joaquín e Sabina. Florentino era natural da aldea de Los Cuarteles de Peñarrubia, da parroquia de Lada (Langreo, Asturias).

Segundo Lupe Martínez (2023: 299), Florentino Palacios Menéndez exerceu como enlace e participou nos *Caxigales* ata a caída do Partido Comunista en Asturias. Nese momento tentou cruzar a fronteira polos Pireneos, mais ao fracasar incorporouse á resistencia antifranquista galega xunto con Manuel Rodríguez Gundín, alcumado "O Asturiano".

A mesma autora sinala que Florentino tería participado directamente na execución de Víctor García, coñecido como *o Brasileño*. Con todo, outras fontes ofrecen versións alternativas: Víctor Manuel Santidrián Arias (2002: 298), ao tratar a caída de José Gómez Gayoso, recolle a interpretación de Seoane que atribúe a autoría material da morte do Brasileño a Eugenio Rueda Perosanz, natural de Oviedo e tamén alcumado "O Asturiano".

O certo é que o Brasileiro, do mesmo xeito que Florentino ou Rodríguez Gundín, tentou cruzar os Pireneos trala caída da resistencia en Asturias. Tanto Florentino como Rueda traballaron nas minas de Fontao (Silleda), un espazo determinante no artellamento do PCE en Galicia e que funcionou como punto de encontro de numerosos militantes antifranquistas. Cómpre subliñar que a familia do Brasileiro permanecera agochada durante un tempo en Sama de Langreo, no mesmo concello no que nacera Florentino, o que podería explicar vínculos previos entre ambos.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Sen afondar aquí na figura do Brasileiro, parece claro que o Partido Comunista tivo un papel determinante na súa eliminación, por consideralo unha figura incómoda dentro da organización. Pola súa parte, o Brasileiro buscou refuxio no grupo volante dos Corcheiros, pertencente á V Agrupación do Exército Guerrilleiro de Galicia, na que Florentino se integrara en 1947. Todo apunta a que foron precisamente guerrilleiros vinculados a esta agrupación os que executaron a orde: un ano máis tarde, en 1948, Víctor García aparecería morto. Neste mesmo ano Florentino tamén é a cuarta vítima inhumada na fosa da igrexa de Santa María de Luou, o 20 de maio de 1948, nos sucesos de Loureiro.

Na actualidade non se localizaron descendentes de Florentino. Mantemos contacto coa xornalista Patricia Martínez e co Concello de Langreo.

5.4.1. Información adicional para a identificación de Florentino Palacios Menéndez

As dilixencias de levantamento de cadáveres indican que o corpo de Florentino Palacios Menéndez foi atopado nas inmediacións da coñecida como *casa de Vilas*, en Loureiro, a uns catro metros do de Ricardo Fernández Carlés.

Descríbese así: tendido no chan, en cúbito supino, coa cabeza orientada ao noroeste. O brazo dereito estendido formando cruz co corpo, o esquerdo ao longo do corpo. Presenta ferida no ollo esquerdo, baleirado e con de saída pola cabeza; e outra ferida no corpo, entre o esterno e a gorxa. Vestía camiseta de punto branca, sobre ela unha pescadora gris moi clara, chaqueta escura con listas brancas, pantalón *breeches* de pana negra e sen zapatos.

O informe de autopsia engade máis detalles:

- Hábito exterior: home adulto, de entre 25 e 30 anos. Presenta dúas feridas de arma de fogo que penetran pola rexión temporal dereita e polo ollo dereito, saíndo pola caluga a primeira e un pouco máis á esquerda a segunda, lesionando ambas todo o sistema basal do encéfalo.

UPDF
WWW.UPDF.COM

- Cavidade cranial: as desfeitas correspondentes ás feridas e traxectos *lesionales* descritos no hábito exterior.
- Cavidade torácica: ferida de bala que entra á altura do sexto espazo intercostal e sae xunto ao *raquis* á altura da décima costela, aínda que sen lesionala.
- Cavidade abdominal: o estómago contiña restos alimenticios en proceso inicial de dixestión. Detectouse sangue espesa e coagulada na rexión máis declive correspondente á ferida que presenta o fígado na parte superior ou convexidade, resultado do disparo que procede do tórax do lado oposto e alcanza a porción mais elevada e posterior da víscera.

6. Fichas resumo sobre as vítimas

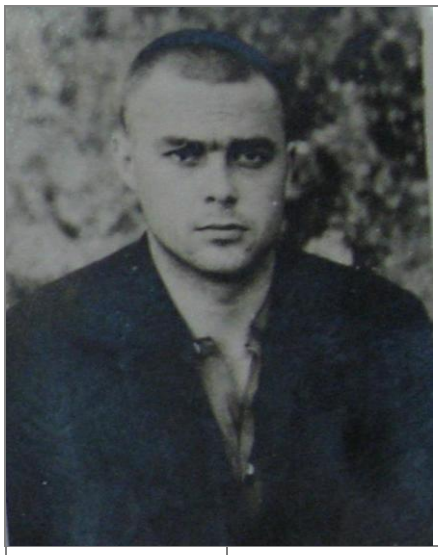	**MANUEL AGRASAR CAJARAVILLE**	
Datos persoais	**Natural de**	A Matanza (Iria Flavia - Padrón)
	Veciño de	Idem. anterior
	Idade	35-36
	Profesión	Carpinteiro, mariñeiro e logo militar
	Filiación/s	-
	Data, lugar de morte	19 ou 20 de maio de 1948 Monte de Fornelos, aldea de Loureiro
	Resumo	Hipótese de que fora apresado e asasinado na noite do 19 para o 20 de maio. Segundo sumario: corpo en posición de cúbito prono, coa cabeza orientada cara ao norte, presentando múltiples feridas de arma de fogo en diferentes partes, incluída a cabeza, con orificio de saída. Vestía unha

UPDF
WWW.UPDF.COM

		chaqueta clara e pantalóns *breeches* de pana castaño claro. O informe facultativo da autopsia: • Hábito exterior: tres orificios de ferida de arma de fogo, dous localizados na fronte e un na rexión parietal dereita. Todos eles presentaban orificios de saída na zona oposta, provocando unha importante desfeita e perda de substancia ósea, así como rachaduras coincidentes no coiro cabeludo. • Cavidade cranial: non se puido abrir pola desfeita que produciron as feridas de bala. Observouse unha profunda atrición dos tecidos da substancia nerviosa, aparecendo a caviade practicamente baleirada. • Nin na cavidade torácica nin na abdominal "se pudo recoger dato alguno digno de mención".
Fontes relacionadas	**Causa militar**	Causa 1094/1937 do Arquivo Naval de Ferrol Causa 425/1937 do Arquivo Naval de Ferrol Causa 239/1948, AIMNOR Causa 262/1948, AIMNOR
	Entrevistas	-

UPDF
WWW.UPDF.COM

	Rexistro de defuncións	No Rexistro Civil de Teo. Núm. 122 ano 1948 No libro parroquial de defuncións de Luou, 1930
	Outras	-

RICARDO FERNÁNDEZ CARLÉS		
Datos persoais	**Natural de**	San Xulián, Pontecesures
	Veciño de	Idem. anterior
	Idade	35
	Profesión	Labrego
	Filiación/s	
	Data, lugar de morte	19 de maio de 1948, aldea de Loureiro
	Resumo	Segundo as dilixencias de levantamento de cadáveres, Ricardo foi atopado nas inmediacións da casa de Vilas deitado en posición de cúbito supino e coa cabeza cara o sueste. Presentaba múltiples feridas de arma de fogo na cara e no pescozo, moi desfeito na parte esquerda. O brazo dereito estaba estendido en cruz, e o esquerdo repousaba sobre o corpo. Vestía camiseta de punto branca interior, camisa percal con listas brancas e vermellas, chaleco de punto marrón, pantalón

UPDF
WWW.UPDF.COM

		e americana de corte gris escura con listas brancas, zapatos de becerro sen tinguir e calcetíns de algodón marrón. O informe da autopsia (páx. 14 da causa) describe: • Hábito exterior: presenta unha extensa ferida no pescozo duns quince centímetros de extensión por dez de anchura, que abrangue pel, tecido celular subcutáneo, plano muscular e vasos do pescozo; ferida que, polo seu gran desgarro, parece producida polo estalido dunha granada de man, resultando alcanzado polo percutor ou por unha das porcións máis grosas da metralla habitual desas armas. • Cavidade cranial: resultou alcanzada pola forza explosiva e o cranio quedou aberto en comunicación coa ferida do pescozo, que se prolongaba pola cara, de onde resultou que a base do cranio presentaba unha grosa solución de continuidade, sen que a destrución do tecido nervioso fose tan considerable como nos outros tres casos [refírese aos outros cadáveres], pero cunha destrución suficiente para facela incompatible coa vida.

UPDF
WWW.UPDF.COM

		• Cavidade torácica: aberta a cavidade torácica, observouse que presentaba adherencias pleurais e sangue líquida no corazón. Non presentaba outras lesións de violencia. • Cavidade abdominal: ningún dato de interese digno de mención.
Fontes relacionadas	**Causa militar**	Causa 302/1937, AIMNOR Causa 238/1945, AIMNOR Causa 239/1948, AIMNOR Causa 262/1948, AIMNOR
	Entrevistas	-
	Rexistro de defuncións	No Rexistro Civil de Teo. Núm. 125 ano 1948 Libro parroquial de defuncións de Luou, 1930
	Outras	-

UPDF
WWW.UPDF.COM

VICENTE LÓPEZ NOVO		
Datos persoais	**Natural de**	Deán Pequeno, Ribeira
	Veciño de	Idem. anterior
	Idade	29-30
	Profesión	Mariñeiro
	Filiación/s	SGT - CNT
	Data, lugar de morte	19 ou 20 de maio de 1948, monte de Fornelos ou aldea de Loureiro
	Resumo	Segundo a causa 262/1948 , o corpo de Vicente López Novo apareceu arrimado ao de Manuel Agrasar Cajaraville, en posición de cúbito lateral esquerdo e cos brazos dobrados. Presentaba varias feridas producidas por arma de fogo na *paletilla* esquerda e no cranio, con orificio de saída. Vestía pantalón e americana de corte azul mariño, camisa branca con listas de cor e presentaba calvicie na parte alta da cabeza. • Hábito exterior: ademais dos signos cadavéricos habituais (livideces, rixidez etc.), presentaba dúas feridas de bala na fronte, e estaba ensanguentado. • Cavidade cranial: ao abrir a cavidade observouse unha gran desfeita do encéfalo e das súas envolturas, localizándose no

UPDF
WWW.UPDF.COM

		occipital un amplo boquete na calota, correspondente á saída dos dous proxectís que coinciden na parte central, e levantando as partes brandas saían ao exterior. Como consecuencia, tanto o cerebro como o cerebelo aparecían intensamente ensanguentados e "hechos una pulpa", especialmente na base, dado que as balas atravesaran os núcleos basais. • Cavidade torácica: non se apreciaron datos de interese en relación coa causa da morte. O corazón estaba exsangüe e os pulmóns ennegrecidos de fumador. • Cavidade abdominal: ningún dato relevante para a determinación da morte.
Fontes relacionadas	**Causa militar**	Causa 1648 de 1939 da Plaza de Castellón de la Plana Arquivo do Tribunal Militar Territorial nº 1 Causa 239/1948, AIMNOR Causa 262/1948, AIMNOR
	Entrevistas	-
	Rexistro de defuncións	No Rexistro Civil de Teo. Núm. 123 ano 1948 Libro parroquial de defuncións de Luou, 1930
	Outras	-

UPDF
WWW.UPDF.COM

FLORENTINO PALACIOS MENÉNDEZ		
Datos persoais	**Natural de**	Los Cuarteles de Peñarrubia, da parroquia de Lada (Langreo, Asturias)
	Veciño de	Idem. anterior
	Idade	25
	Profesión	Mineiro
	Filiación/s	Probablemente CNT, pero sen ref.
	Data, lugar de morte	19 de maio de 1948, aldea de Loureiro
	Resumo	Atopado nas inmediacións da coñecida como *casa de Vilas*, en Loureiro, a uns catro metros do de Ricardo Fernández Carlés. Tendido no chan, en cúbito supino, coa cabeza orientada ao noroeste. O brazo dereito estendido formando cruz co corpo, o esquerdo ao longo do corpo. Presenta ferida no ollo esquerdo, baleirado e con de saída pola cabeza; e outra ferida no corpo, entre o esterno e a gorxa. Vestía camiseta de punto branca, sobre ela unha pescadora gris moi clara, chaqueta escura con listas brancas, pantalón *breeches* de pana negra e sen zapatos. • Hábito exterior: home adulto, de entre 25 e 30 anos. Presenta dúas feridas de arma de fogo que penetran pola rexión

UPDF
WWW.UPDF.COM

		temporal dereita e polo ollo dereito, saíndo pola caluga a primeira e un pouco máis á esquerda a segunda, lesionando ambas todo o sistema basal do encéfalo. • Cavidade cranial: as desfeitas correspondentes ás feridas e traxectos *lesionales* descritos no hábito exterior. • Cavidade torácica: ferida de bala que entra á altura do sexto espazo intercostal e sae xunto ao *raquis* á altura da décima costela, aínda que sen lesionala. • Cavidade abdominal: o estómago contiña restos alimenticios en proceso inicial de dixestión. Detectouse sangue espesa e coagulada na rexión máis declive correspondente á ferida que presenta o fígado na parte superior ou convexidade, resultado do disparo que procede do tórax do lado oposto e alcanza a porción mais elevada e posterior da víscera.
Fontes relacionadas	**Causa militar**	Causa 262/1948, AIMNOR
	Entrevistas	-
	Rexistro de defuncións	No Rexistro Civil de Teo. Núm. 124 ano 1948 Libro parroquial de defuncións de Luou, 1930
	Outras	-

UPDF
WWW.UPDF.COM

7. Documentación do espazo a intervir: localización da fosa

No lugar onde hoxe se ergue a igrexa de Santa María de Luou situábase antigamente a Capela de Santa Margarida[40], trasladada desde a súa localización orixinal na aldea de Loureiro. Aquel traslado marcou o inicio da construción da nova igrexa, un proceso longo que comezou arredor de 1788.

A anterior igrexa parroquial estaba na Carballeira de Vales, no lugar da Eirexe —onde hoxe se atopa a casa reitoral—, pero foi destruída por un incendio en 1757. Os seus materiais foron reaproveitados para levantar a nova edificación. As obras comezaron coa restauración da capela e prolongáronse ata 1832, cando se concluíu a fachada e o arco.

Posteriormente a igrexa sufriu varias transformacións: en 1847 levantouse a torre, na que se instalou unha campá fundida polo compostelán Dámaso Palacio; en 1872 un raio destruíuna, mais sería reconstruída ao ano seguinte. A porta principal actual data de 1927.

Fotografía da Romería de Santa Margarida, 1913. Fonte: Arquivo Municipal de Teo

[40] De acordo aos traballos de investigación de Pablo Sanmartín sobre a capela, a capela foi construída a redor do s. XII na aldea de Loureiro e con advocación inicial a San Silvestre. A mediados do s. XVII o mesmo investigador atopa referencias nos libros de culto e fábrica nas que sinalan o estado ruinoso da capela.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Nos muros exteriores aínda se conservan perpiaños decorados procedentes da primitiva igrexa medieval, testemuña do aproveitamento de elementos construtivos ao longo da súa historia.

O cemiterio de Luou foise conformando no propio adro da igrexa, aproveitando o espazo inmediato á súa fachada e practicando as inhumacións directamente no chan. En 1928, o Concello de Teo abriu un expediente[41] relativo á petición da Sociedade Protectora en Bos Aires para para construír un novo cemiterio. Esta entidade xustificaba a petición "a fin de que deje de utilizarse el existente que se haya poblado frente a la fachada de la iglesia".

Con todo, a demanda veciñal de contar cun novo espazo de enterramento mantívose durante décadas. Entre finais do século XX e comezos do XXI, a veciñanza promoveu a creación dun patronato para levantar un novo cemiterio. Porén, entre os socios xurdiron divisións e constituíuse outra entidade: a Asociación Veciñal "Agrupación Camposanto de Luou". Como resultado, a principios do século XXI Luou chegou a contar con tres cemiterios: o do adro da igrexa, o do patronato e o da asociación veciñal. Tras varios litixios o cemiterio do patronato, que só chegou a albergar un único defunto, foi clausurado e o patronato disolto. Na actualidade, a parroquia conserva dous cemiterios en uso: o do adro da igrexa e o da asociación veciñal.

[41] "Expediente instruido á instancia de varios vecinos de la parroquia de Luou, para que el Sr. Cura de la misma manifieste si la Fábrica de la Iglesia cuenta con fondos para la construcción de un nuevo cementerio". Ano 1928. Fonte: Arquivo Municipal de Teo.

UPDF
WWW.UPDF.COM

7.1. O cemiterio do adro da igrexa e a Casa do Belén

En 1941 ábrese un expediente, conservado no fondo do Arquivo Municipal do Concello de Teo, que recolle a disputa sobre a propiedade da parte alta da Casa de Fábrica:

> "Unida al atrio cementerio de esta parroquia hay una casa en posesión de la iglesia y municipio. Que dicha casa fue edificada por la Iglesia en el año 1812, ocupando después parte de dicha casa una Escuela Pía de fundación particular hasta que allá por la 1ª República desapareció, incautándose más tarde el ayuntamiento la parte que hoy ocupa en esa casa. Que estando dedicada la parte que ocupa el municipio a vivienda y la parte de iglesia a casa de fábrica y a veces depósito de cadáveres, por eso y otras causas se hacen incompatibles muchas posesiones y siempre serán causa de discordias. Que hace más de diez años el municipio se apoderó de esta casa que era y es propiedad de la iglesia y que el párroco tendrá que reclamar judicialmente si no se le entrega".

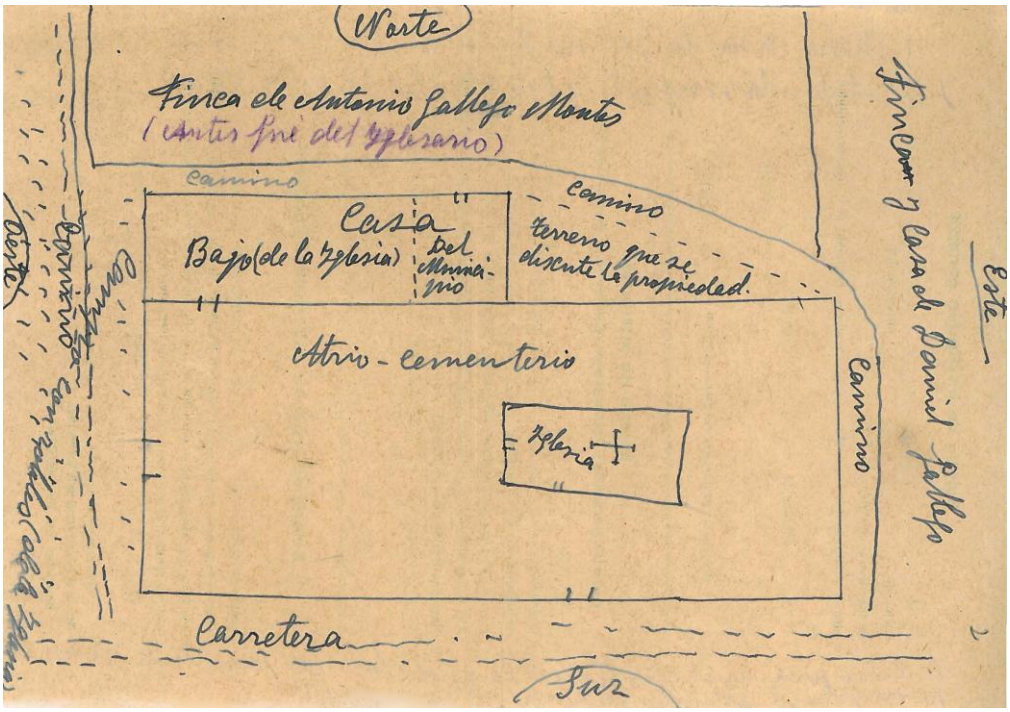

Bosquexo de 1941. Fonte: Arquivo Municipal de Teo

UPDF
WWW.UPDF.COM

Nenas e nenos e o mestre da escola. Ano 193X. Fonte: Arquivo Municipal de Teo.

O Libro de Fábrica achega notas do párroco que permiten precisar mellor a historia do inmoble. En 1812 xa se documenta a Casa de Fábrica como tellada e cuberta. En 1828, grazas á achega de sesenta mil reais enviada desde Bos Aires por José Vidal[42] ampliouse cara ao leste para acoller unha escola. Esta funcionou ata a Primeira República, momento no que desapareceu para logo pasar parte da casa a mans municipais. O cura engade tamén que existía un pequeno terreo triangular que se prolongaba ata a esquina noreste do adro, espazo que a veciñanza maioritaria consideraba sempre pertencente á igrexa. Entre 1925 e 1930 dito anaco foi cercado polos profesores que residían na casa, xa que despois había escola pública, e polo Concello.

[42] Da Sociedade Protectora de Bos Aires.

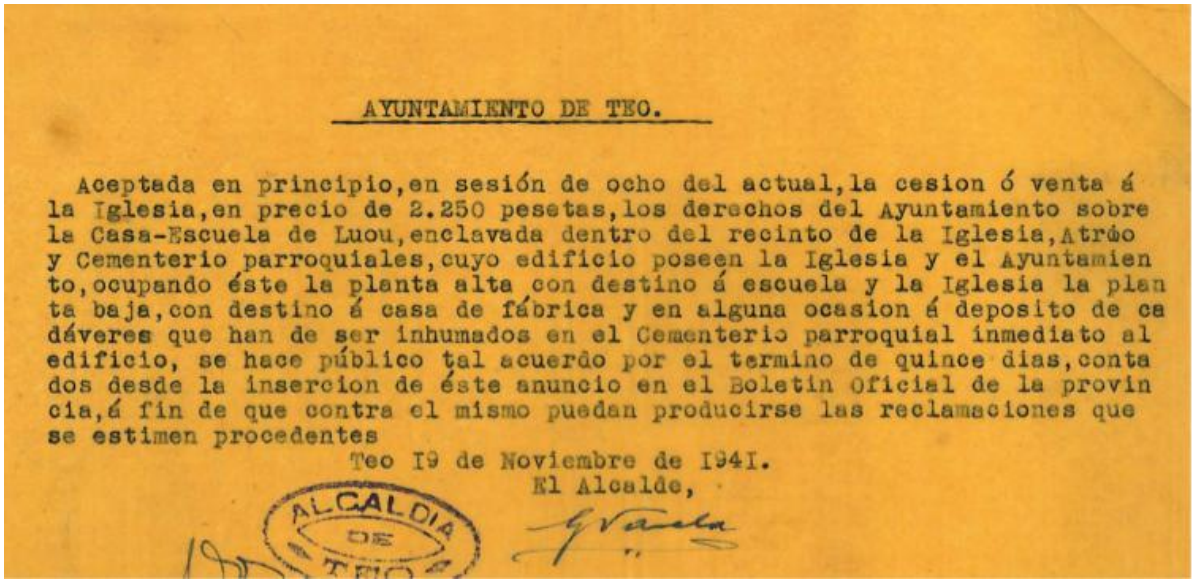

AYUNTAMIENTO DE TEO.

Aceptada en principio, en sesión de ocho del actual, la cesion ó venta á la Iglesia, en precio de 2.250 pesetas, los derechos del Ayuntamiento sobre la Casa-Escuela de Luou, enclavada dentro del recinto de la Iglesia, Atrio y Cementerio parroquiales, cuyo edificio poseen la Iglesia y el Ayuntamiento, ocupando éste la planta alta con destino á escuela y la Iglesia la planta baja, con destino á casa de fábrica y en alguna ocasion á deposito de cadáveres que han de ser inhumados en el Cementerio parroquial inmediato al edificio, se hace público tal acuerdo por el termino de quince dias, contados desde la insercion de éste anuncio en el Boletin Oficial de la provincia, á fin de que contra el mismo puedan producirse las reclamaciones que se estimen procedentes

Teo 19 de Noviembre de 1941.
El Alcalde,

ALCALDIA DE TEO

Parte do expediente de 1941. Fonte: Arquivo Municipal de Teo.

En 1942, o Concello aceptou a cesión e a parroquia pagou os dereitos correspondentes. Ao ano seguinte, en 1943, construíuse un muro de 12,70 metros na parte norte do atrio, enchiuse con terra e abriuse unha xanela na Casa de Fábrica. Con estas obras quedou delimitada na zona do atrio que tamén fora obxecto de disputa.

Desde entón non se realizaron intervencións de importancia que modificasen a estrutura da casa, salvo pequenas reparacións. O espazo triangular en litixio acolle hoxe panteóns verticais, construídos ao redor dos anos 50.

UPDF
WWW.UPDF.COM

[1] Igrexa de Santa María de Luou, procesión, 1950. No fondo aprécianse os panteóns. Fonte: Arquivo Municipal de Teo.

[2] Igrexa de Santa María de Luou, 2025. No fondo aprécianse os panteóns. Fotografía de Lucía Santiago.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Inmediato á parede da casa do belén ou casa de fábrica que dá ao adro, atopámonos cun altar, cunha lápida e cun osario.

Parede da casa do Belén inmediata ao adro da Igrexa de Santa Maria de Luou, 2025. Fotografía de Mario César Vila.

O altar, como se aprecia na fotografía do alumnado dos anos trinta, é anterior á inhumación das catro vítimas, do mesmo xeito que as lápidas situadas fronte á suposta área da fosa. A lápida que se atopa entre o osario e o altar acolle os restos da irmá do cura Manuel Somoza e data de 1961. Semella pouco probable que o propio párroco, quen dera sepultura ás vítimas da resistencia antifranquista, decidise enterrar á súa irmá nun lugar tan próximo á fosa común.

Tamén é relevante a presenza do osario, construído en 1951, xa que, segundo a hipótese que manexamos sobre a localización da fosa, situaríase moi preto dela ou mesmo parcialmente enriba.

UPDF
WWW.UPDF.COM

“Erigido por Eugenio Mosquera Parajó a la memoria y como lugar de último reposo de los feligreses fallecidos en esta parroquia EPD. Año 1951” Fotografía de 2025, cedida por Pablo Sanmartín.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Se atendemos á descrición da fosa "situada a unos cincuenta cm de la pared sur de la casa de Fábrica, distante a unos siete metros de la pared sur del cementerio"[43], resulta necesario considerar as posibles alteracións nos muros que rodean ao adro. No *Libro de Fábrica* non se atopan datos relevantes sobre a súa construción, nin se detectan modificacións significativas Respecto da súa localización actual.

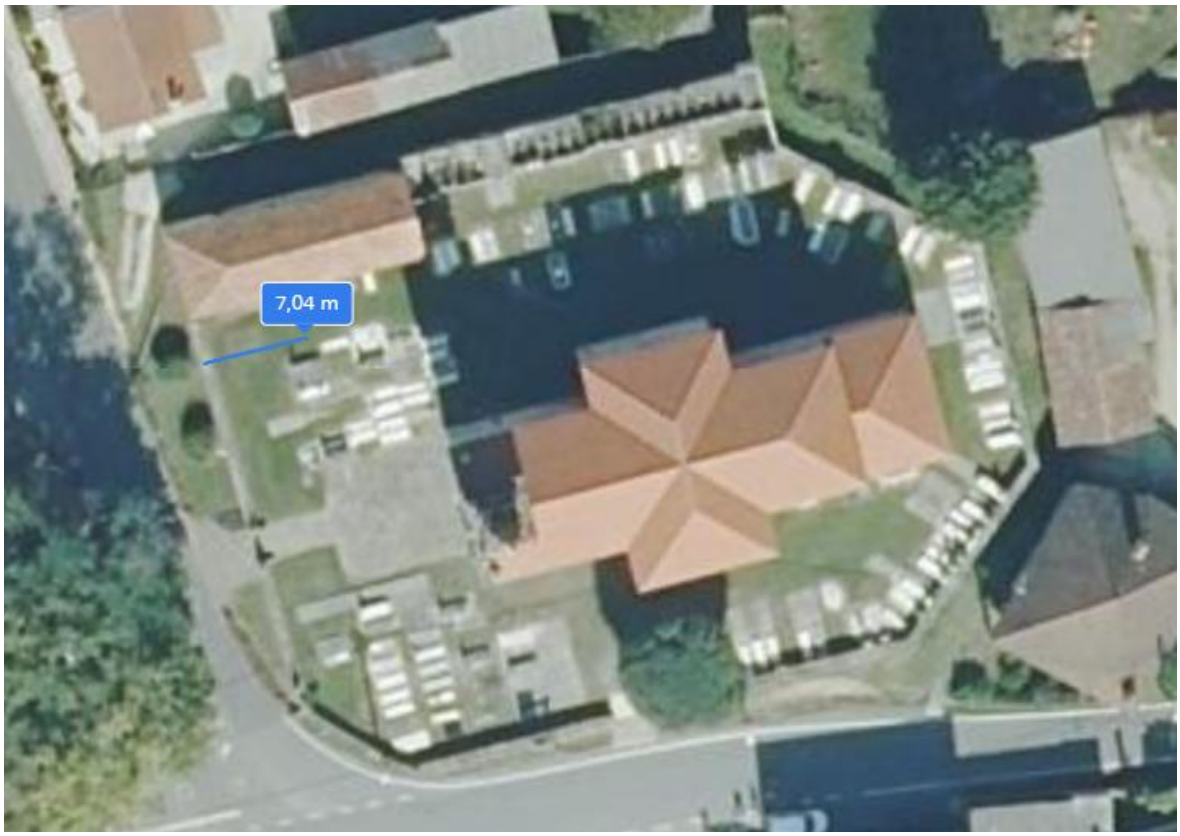

[43] Causa 239/1948, caixa 58, Santiago de Compostela do Arquivo Intermedio Militar Noroeste (AIMNOR).

UPDF
WWW.UPDF.COM

Fotografía da igrexa de Santa María de Luou co seu muro circundante e a Casa de Fábrica. Fonte: Arquivo Municipal de Teo.

Descoñecemos a data exacta da fotografía, mais podemos situar a súa realización entre 1943 e 1951. Na imaxe vese que aínda non estaban construídos os panteóns na zona correspondente ao terreo triangular en litixio, que máis tarde sería cedido á igrexa xunto coa parte alta da Casa de Fábrica. Se pertencese a un momento no que esa parte seguía sendo propiedade do Concello e utilizada como vivenda para mestres, debería aparecer cercada, como recollía o párroco nos seus escritos de 1941. En cambio, xa se aprecia o muro de 12,70 metros levantado na parte norte do atrio en 1943, mentres que o osario, construído en 1951, aínda non aparece. Estes elementos permiten situar a imaxe nun marco temporal intermedio, entre 1943 e 1951, cando o muro se amosaba practicamente igual a como o coñecemos hoxe.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Cómpre engadir que no bosquexo que vimos anteriormente, datado a comezos dos anos corenta, xa se marca con claridade a delimitación do adro a modo muro, incluíndo as portas de acceso que se conservan na actualidade, o que reforza esta interpretación cronolóxica.

Na fotografía apréciase tamén un ciprés. A súa presenza non resulta relevante para a nosa hipótese sobre a fosa, mais pode ser de interese sinalar que, segundo unha imaxe da Romaría de Santa Margarida de 1913, foran dous os cipreses existentes daquela. O exemplar que se ve na fotografía descrita mantívose en pé ata tempos recentes.

Conclusión sobre a localización da fosa

Podemos concluír que a partir do noso estudo a hipótese principal sobre a localización da fosa resulta consistente: todo apunta a que se atopa no cuadrante delimitado entre o patín da Casa de Fábrica e o osario. As referencias indicadas no sumario coinciden coas referencias transmitidas pola veciñanza e coa memoria oral recollida, como a testemuña de A. S. P., quen lembrou que os familiares acudiron durante anos a poñer flores sobre o lugar exacto, sinalado cunha cruz de madeira hoxe desaparecida.

A visita de campo permitiu comprobar que as distancias descritas poden corresponder co espazo actual, reforzando así esta interpretación. Cómpre ter en conta, non obstante, que existe a posibilidade de que parte da fosa quede baixo o osario, o que implicaría que nese sector puidese terse producido algunha alteración.

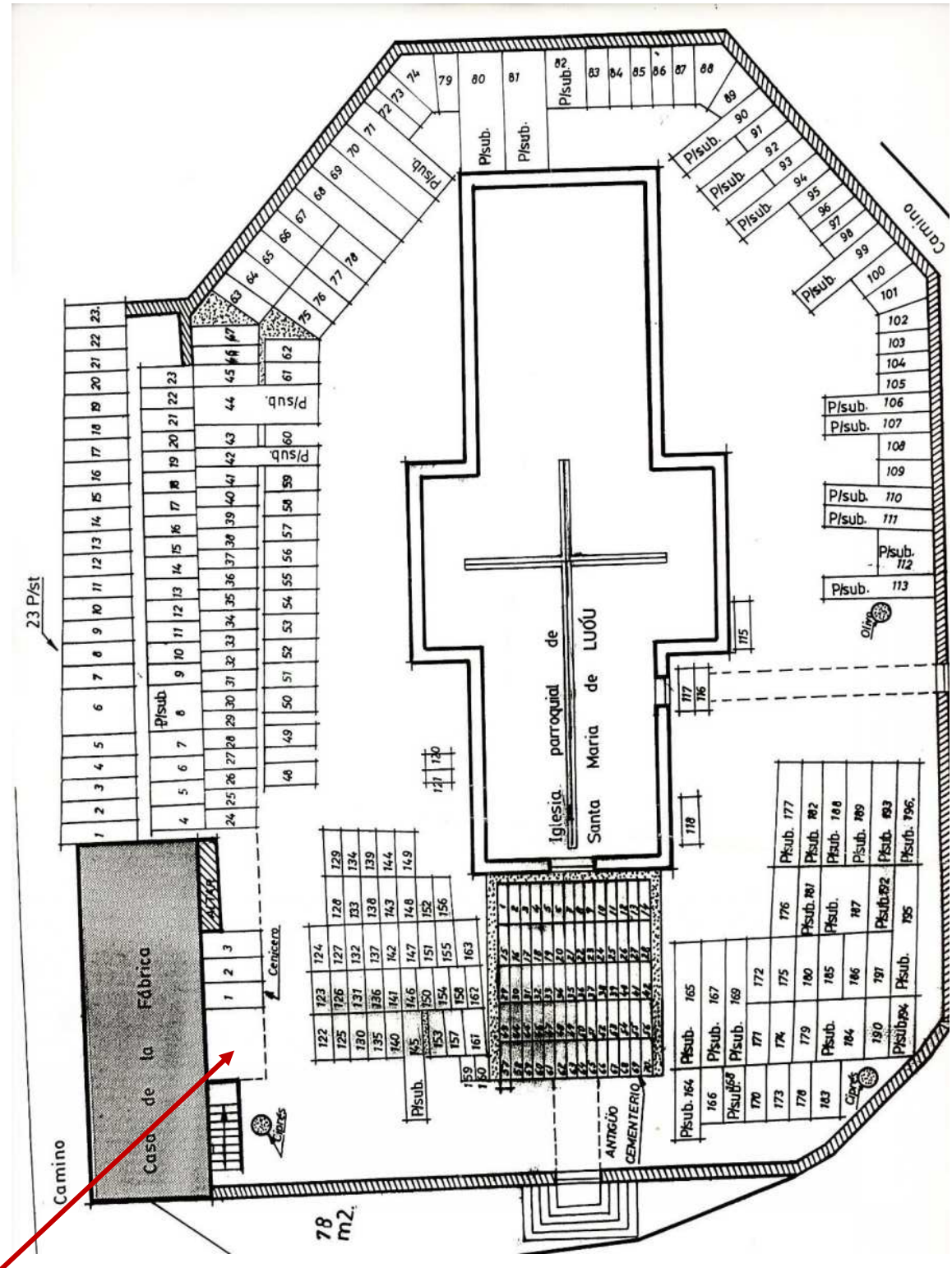

Plano do Cemiterio de Luou, elaborado en 1983 por Álvaro Parajó.

Localización da fosa común

UPDF
WWW.UPDF.COM

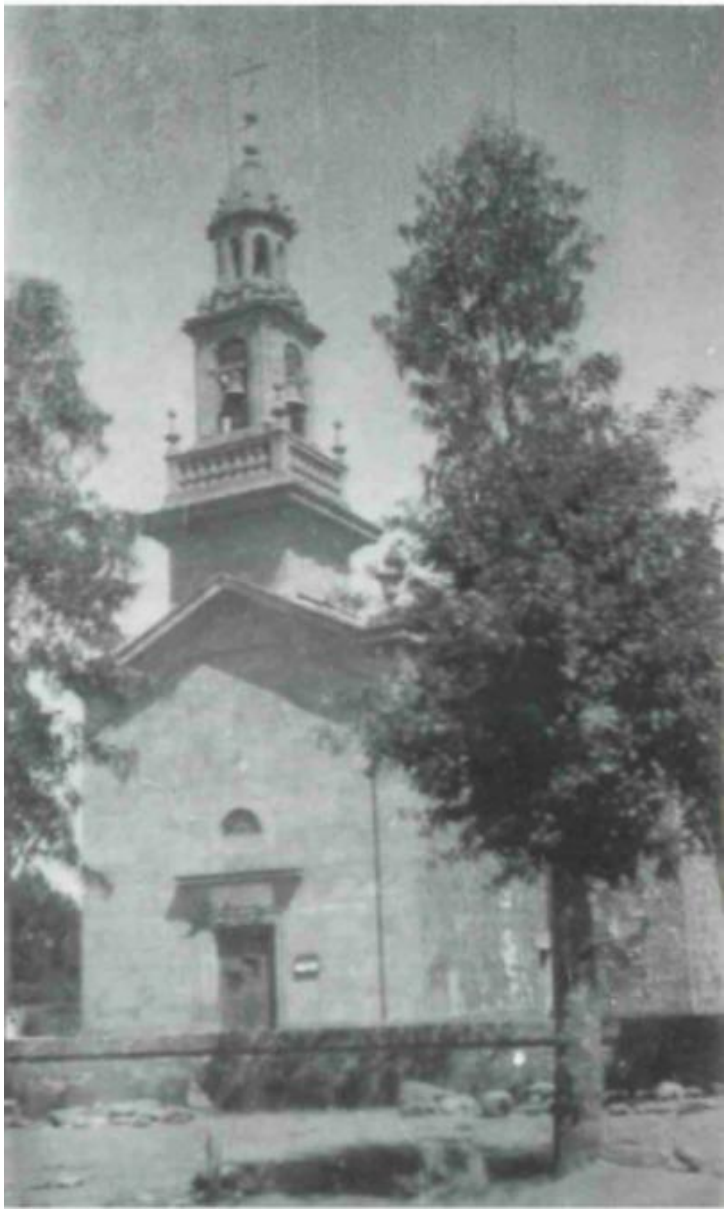

Igrexa de Santa María de Luou na década de 1950. Fonte: publicación “1905-2005: Centenario do Sindicato de Agricultores y Ganaderos de Luou”

UPDF
WWW.UPDF.COM

Igrexa de Santa María de Luou desde a Casa Reitoral 1970. Fonte: Arquivo Municipal de Teo

Igrexa de Santa María de Luou, adro e casa de fábrica, 1980. Fonte: Arquivo Municipal de Teo

UPDF
WWW.UPDF.COM

Igrexa de Santa María de Luou, 199X. Fonte: Arquivo Municipal de Teo

Igrexa de Santa María de Luou, 2005. Fonte: Arquivo Municipal de Teo

UPDF
WWW.UPDF.COM

8. Referencias bibliográficas e fontes consultadas

Actas do III Seminario sobre a memoria: *A guerrilla e os campos de concentración* (1–3 de xuño de 2012).

Actas do IV Seminario sobre a Memoria (2013, 24–26 de abril). *Da loita pola terra á loita pola democracia: do agrarismo á guerrilla antifranquista*.

Asociación Cultural Cultura Aberta. (2005–2009). *Actas das xornadas Ecos dun Tempo*. Andavira Editora.

Asociación Cultural de Memoria Histórica Democrática. (2005). *Actas do Congreso da Memoria en Narón 2023: A represión franquista en Galicia*. Ferrol: Edicións Embora.

Fernández Prieto, L. (2012). El pasado incómodo en el Estado español: guerra, persecución, reconciliación. En L. Fernández Prieto e Nomes e Voces (Eds.), *Memoria de guerra y cultura de paz en el siglo XX. De España a América, debates para una historiografía* (introdución capítulo 1). Xixón: Ediciones Trea.

Fernández Prieto, L., e Artiaga Rego, A. (2018). Introdución. Soldados para el frente: más allá de los alféreces provisionales y los comisarios políticos. *Ayer*, 111(3), 13–21.

Fernández Prieto, L., e Míguez Macho, A. (Eds.). (2018). *Golpistas e verdugos de 1936. Historia dun pasado incómodo*. Vigo: Editorial Galaxia.

Fernández Prieto, L., Míguez Macho, A., e Vilavedra Fernández, D. (Eds.). (2020). *1936: Un nuevo relato*. Zaragoza: PUZ.

Fernández, E., e Pereira, D. (2004). A represión contra o Movemento Libertario na Galiza durante a Guerra Civil e a posguerra. En *A represión franquista en Galicia: Actas do I Congreso da Memoria (Narón, 4–7 de decembro 2003)* (pp. 399–425). Ferrol: Asociación Cultural Memoria Histórica Democrática / Edicións Embora.

Fernández, E., e Pereira, D. (2012). A primeira guerrilla antifranquista galega (1936–1939): un esforzo mal logrado. *Terra e Tempo*, xullo 2011–xuño 2012.

Fernández, E., e Pereira, D. (2022). *Primeira resistencia armada ao golpe militar na Galiza (1936–1940)*. Campanha Editora (Sacauntos).

Heine, H. (1980). *A guerrilla antifranquista en Galicia* (V. Arias, Trad.). Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

Heine, H. (1983). *La oposición política al franquismo, 1939–1952*. Barcelona: Crítica.

Lamela García, L. (1992). *Foucellas. El riguroso relato de una lucha antifranquista (1936–1952)*. A Coruña: Edicións do Castro.

Lamela García, L. (2003). Algunos retazos de la lucha antifranquista. Aspectos desconocidos de la guerrilla del Llano. *Anuario Brigantino*, 26, 281–294.

Lamela García, Luís. (1992). ”Foucellas. El riguroso relato de una lucha antifranquista 1936-1952". Edicións do Castro, A Coruña.

López Sánchez, C. (2012). *O golpe de Estado, as persecucións e a retagarda na guerra civil española: as actitudes sociais en Galicia (1936–1939)* (Tese de doutoramento). Universidade de Santiago de Compostela.

Máiz Vázquez, B. (2002). Voces sobre a IIª República, represión franquista e resistencia galega (1931–1954). *Anuario Brigantino*, 25, 309–326.

Marco, J. (2006). Guerrilla, bandolerismo social, acción colectiva: algunas reflexiones metodológicas sobre la resistencia armada antifranquista. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28, 281–301.

Marco, J. (2012). *Guerrilleros y vecinos en armas. Identidades y culturas de la resistencia antifranquista*. Granada: Comares / Ministerio de Educación, Cultura y Deporte.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Martínez, L. (2007). Coa man armada: Ejército Guerrilleiro de Galicia (IV agrupación). Vigo: A Nosa Terra.

Martínez, L. (2023). Guerrilleiros antifranquistas da provincia da Coruña. Vigo: Editorial Galaxia.

Míguez Macho, A. (2014). Genealogía genocida del franquismo. Violencia, memoria e impunidad. Madrid: Abada Editores.

Míguez Macho, A. (2024). El verdugo, la memoria y la historia: Tomás Garicano Goñi y el relato del franquismo escrito por los perpetradores. Ayer, 136(4), 259–282.

Otero Roberes, C., et al. (s.d.). Fuxidos na fraga: episodios da guerrilla antifranquista nas terras do Eume. Cátedra. Revista Eumesa de Estudios, pp. 226–234.

Pereira, D. (2005). *Foulas e ronseis*. Santiago de Compostela: Edicións Positivas.

Pereira, D., e Fernández, E. (2006). *O movemento libertario en Galiza, 1936–1976*. Vigo: A Nosa Terra.

Rodríguez Gutiérrez, A. (2012, xuño 20–22). El estudio de la resistencia armada antifranquista: problemática de 35 años de investigaciones. Comunicación presentada en *Jornadas Doctorales de Historia Contemporánea UCM-UAM*, Madrid.

Rodríguez Gutiérrez, A. (2024). El origen de la guerrilla antifranquista: la Federación de Guerrillas de León-Galicia y las agrupaciones guerrilleras (1941–1945). [Referencia incompleta, falta editorial/publicación].

Sanmartín, P., et al. (2024). *Teo: historia, patrimonio cultural e turístico*. Santiago de Compostela: Ed. Bolanda.

Santidrián Arias, C. M. (2002). *Historia do PCE en Galicia (1920–1968)*. A Coruña: Edicións do Castro.

Serrano, S. (1988). *La guerrilla antifranquista en León (1936–1951)*. Madrid: Siglo XXI.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Serrano, S. (2001). *Maquis. Historia de la guerrilla antifranquista*. Madrid: Temas de Hoy.

Tejeirizo-García, C., e Rodríguez Gutiérrez, A. (2024). Por unha arqueoloxía guerrilleira na Ciudad de la Selva. En C. Tejeirizo-García e A. Rodríguez Gutiérrez (Coords.), *Ciudad de la Selva. Historia e arqueoloxía da guerrilla nos montes de Casaio*. Santiago de Compostela: Edicións Positivas.

Yusta Rodrigo, M. (2003, abril 29–maio 9). Maquis: la resistencia armada al régimen de Franco. Comunicación presentada en *Jornadas sobre el maquis: la historia rescatada*. pp. 20–28.

UPDF
WWW.UPDF.COM

Arquivos:

- Arquivo Histórico Diocesano de Compostela: PO13428 Libro de fábrica de Luou
- Arquivo Parroquial de Luou: Libro defuncións, 1930
- Arquivo Histórico de Defensa: TMT 1 Madrid: Causa 1648/1939
- Arquivo Municipal de Ribeira: Padrón de habitantes 1869, 1906, 1917, 1930, 1940, 1950 e 1970
- Centro documental de la Memoria:
  - ES.37274.CDMH/4//DNSD-SECRETARÍA,FICHERO,1,A0012543
  - ES.37274.CDMH/4//DNSD-SECRETARIA,FICHERO,36,L0061047
- BOE número 235 DE 23/08/1943, páxina 8191
- AIMNOR:
  - Causa 159/1946
  - Causa 199/1936
  - Causa 21/1946
  - Causa 238/1945
  - causa 239/1948
  - Causa 262/1948
  - Causa 271/1946
  - Causa 302/1937
  - Causa 331/1940
  - Causa 395/1944
  - Causa 400/1947
  - Causa 45/1947
  - Causa 505/1947
  - Causa 508/1941
  - Causa 516/1944
  - Causa 522/1938
  - Causa 522/1938

UPDF
WWW.UPDF.COM

- Causa 53/1952
- Causa 672/1946
- Causa 672/1946
- Causa 262/1948

- Arquivo Naval de Ferrol
  - Causa 25/1937
  - Causa 1094/1937
- Arquivo Dixital de Galicia:
  - Expediente procesual de Ricardo Fernández Carlés: ES.GA.27028.AHPLU.1.3.2.7.PPL.02.01.02.92727-057. Caixa 92727-057
- Arquivo do Rexistro Civil de TEO. Libro de defuncións, follas 122-125.
- Arquivo Municipal de Teo

Hemeroteca do Arquivo Dixital de Galicia:

- *El Ideal gallego diario católico, regionalista e independiente*. Ano XXXII Número 9663- 1948 novembro 5
- *El correo gallego diario político de la mañana*. Número 25048 - 1952 xullo 27
- *El Correo gallego diario político de la mañan*a. Número 25048 - 1952 julio 27
- *El Correo gallego diario político de la mañana.* Número 24963 - 1952 abril 18
- *Boletín oficial de la provincia de La Coruña*. Número 269 - 1913 novembro 20

Informantes:

- Xosé Luís Santos Cabanas
- Javier Devesa
- Pablo Sanmartín
- Alexandre Leis Carlés
- Álvaro Parajó
- Alexandre Sinde Vázquez

UPDF
WWW.UPDF.COM

- Araceli Clotilde Sisto Parajó
- María Luz Sisto Parajó
- Rafa Sisto
- Patricia Martínez

UPDF
WWW.UPDF.COM

ANEXOS

UPDF
WWW.UPDF.COM

elCorreoGallego.es

HISTORIA TESTIGO DIRECTO

La guerrilla llegó a Luou

11.05.2007 **En mayo de 1948, el lugar de Loureiro fue testigo de uno de los muchos enfrentamientos entre la Guardia Civil y un grupo de guerrilleros comandados por O Foucellas. Sesenta años después, algunos vecinos todavía recuerdan aquella tarde sangrienta en las montañas de Teo**

TEXTO Y FOTOS: FERNANDO FRANJO

Eran las tres de la tarde del día 19 de mayo de 1948. El lugar de Loureiro, en la parroquia teense de Luou, se sobresaltó por una gran descarga de disparos en plena hora de siesta. Los lugareños que todavía lo recuerdan mantienen viva la imagen de aquel día de mayo, cuyos detalles se escapan como en tantos otros episodios a la mayoría de los libros de historia. Todo había comenzado la noche anterior. La banda de guerrilleros conocida popularmente como Os Foucellas había llegado la noche anterior a Loureiro (Luou) buscando refugio. Lo hallaron en el pajar de una casa vecina, propiedad de la familia Vilas Mosqueira.

Los tratados de historia y los testimonios vecinales coinciden en que la Guardia Civil fue alertada de la presencia del corpúsculo guerrillero y, tras cercar el lugar, procedió a registrar la vivienda. Luego, se dirigieron al alpendre anexo a la casa, donde tuvo lugar el tiroteo que hizo temblar a la aldea. “Pasaban las balas junto a las casas como cuando la guerra”. Así lo recuerdan con una memoria prodigiosa José Mosquera, de 90 años de edad, el hombre que trasladó los cadáveres de los guerrilleros muertos a una fosa común de Luou, y su esposa, Delia Iglesias, de 86: “Llegaron refuerzos desde Lestedo, Ordes y A Coruña”. La consigna de aquel grupo de hombres, bajo el mando del cabo del cuartel de Ordes, Antonio Peña Díaz, era abatir a aquellos cinco hombres.

A día de hoy, todavía no está claro cómo y quién dio parte de la llegada de los fugitivos a la aldea de Loureiro. Los más viejos hablan en voz baja o atisban veladamente algún que otro nombre, pero más de medio siglo después, el secreto muere con la aldea. En el primer enfrentamiento, un guardia, Manuel Gordón, cayó malherido, y los vecinos recuerdan que murió desangrado antes de que pudiesen hacer nada por él. Para acabar con el encierro, los agentes tiraron al pajar una toalla mojada en petróleo y todo comenzó a arder.

En aquel primer enfrentamiento, en contra de lo que se pensó en un principio sólo murieron dos de los seis fugitivos. Los nombres de los forasteros –bajo este apelativo figuran en el libro parroquial de la época– eran Ricardo Fernández Carlés, de Pontecesures, y Manuel Agrasar Cajaraville, de A Matanza-Padrón, conocido como Barbarroja. La Guardia Civil detuvo a pocos metros del alpendre en el que se produjo el tiroteo a Vicente López Novo, natural de Ribeira, y al asturiano Constantino Méndez, que fueron fusilados al amanecer del día siguiente en el paraje llamado Cruz de Loureiro. El líder de la banda, Benigno Andrade, O Foucellas, y su lugarteniente José Ramuñán Barreiro, Ricardito, salieron ilesos de la emboscada.

No era la primera vez que el grupo dirigido por Benigno Andrade, aquel hombre que había de convertirse en leyenda de los guerrilleros bajo el apodo de O Foucellas, hacía algún alto por estas tierras. Las crónicas constatan que tan sólo un mes antes, el 8 de abril, sufrieron una emboscada en el Pazo de Oca, en la que cayeron seis hombres y sólo salieron con vida el propio Foucellas y su inseparable lugarteniente Ricardito.

Aspecto actual del alpendre en el que tuvo lugar el tiroteo entre la Guardia Civil y los seis guerrilleros

José Mosquera

Delia Iglesias

Divina Mesías

UPDF
WWW.UPDF.COM

José Mosquera apunta que, cuando la Guardia Civil consiguió reducir a los cercados, una escudilla con agua y restos de comida despertaron sospechas de los agentes, que “llegaron a acusar a la familia Vilas de encubrimiento”. Posiblemente, nadie sabrá nunca si esto fue cierto. “Pero los propios Foucellas acusaron a la familia de darles cobijo”, recuerda Delia. Tanto ella como su marido, José, y otra vecina, Divina Mesías, que por entonces era una joven adolescente de 15 años, recuerdan que únicamente la mediación de Manuel Somoza Barros, párroco de Luou; Ramón Parajó, y Santiago Louzao, ambos industriales y fuerzas vivas de la parroquia, sirvió para que los propietarios del alpendre en el que se había desarrollado la emboscada no fuesen acusados formalmente de encubrir a los guerrilleros.

Manuel Currás, empleado del Ayuntamiento de Teo, asistió junto al juez de Padrón al levantamiento de los cuatro cadáveres. Luego, por orden del celador de la aldea, el vecino José Mosquera, uno de los pocos testigos vivos de aquel episodio, trasladó los cuerpos sin vida en su carro de vacas hasta la fosa común excavada en el atrio de la capilla parroquial de Luou. Durante aproximadamente los dos kilómetros que separaban el lugar del suceso del camposanto, el carro mortuorio iba prácticamente escoltado por toda la aldea y por la Guardia Civil. “Era todo un acontecimiento”.

Tras practicárseles la autopsia por el forense de Padrón y por el médico de Teo, José Raviña Valdés, sus restos fueron enterrados en el atrio de la capilla parroquial. Los vecinos de la aldea recuerdan que durante años hubo flores frescas en el Día de Difuntos para recordar a los guerrilleros del norte que cayeron en Luou.

En la aldea, la Guardia Civil, que continuó siendo el principal instrumento represor de los maquis, continuó realizando campañas de búsqueda y Loureiro quedó sometida a sucesivos toques de queda. De hecho, los testigos recuerdan que la familia Vilas, propietaria del alpendre en el que se registró el tiroteo, se vio obligada a cambiar de casa ante el temor de represalias.

Durante mucho tiempo, aquel episodio cambió el día a día de la aldea. Así lo evoca Delia: “La Guardia Civil llegaba de repente, a veces venían con perros, pedían alojamiento y dormían en las casas de los vecinos”.

No era el único caso. La guerrilla había comenzado y se había desarrollado especialmente en Galicia y León y la orografía del terreno fue uno de los aspectos que convirtió en esencial la colaboración del pueblo con unos grupos deficientemente organizados y mal armados. De hecho, todos los testigos que vivieron en directo los hechos coinciden en que más de una familia de esta zona dio cobijo y alimentos a los guerrilleros del norte en alguna de sus numerosas campañas, en algunos casos por temor, aunque en muchos otros por colaboracionismo en oposición a la dictadura.

Ramón Villares concluye que, historiográficamente, el fenómeno de la guerrilla aúna dos visiones opuestas que llegan a solaparse. Por un lado, eran considerados bandoleros o atracadores y simultáneamente se les denominaba guerrilleros, nacidos como principales argumentos de la falta de organizaciones de izquierda en la posguerra.

La emboscada de Loureiro-Luou marcó el final de la jefatura de O Foucellas y el desmantelamiento definitivo de su grupo. Pero su hora aún no había llegado. En el estudio realizado por el Luis Lamela García se recogen las preguntas de la Guardia Civil a Benigno Andrade tras su detención en Oza dos Ríos en 1952, pocos meses antes de ser ejecutado. El documento, al margen de las contradicciones entre ambas partes, refleja la participación directa de O Foucellas en el tiroteo de Loureiro, en el que fallecieron cinco personas.
El golpe recibido por la guerrilla antifranquista en Luou puede tener, a todas luces, más importancia histórica del que pueda parecer a primera vista. Los estudiosos afirman de hecho que marcó el declive de su actividad y el retorno a un estatus de fugitivo ceñido prácticamente a la autodefensa.

Pocos meses después, en octubre de 1948, el Partido Comunista cambia de estrategia y decide abandonar definitivamente la lucha armada. Aquellos hombres que todavía quedaban en los montes no contaron con la ayuda y la infraestructura necesaria para trasladarse al extranjero y poder escapar. Especialmente en el caso de Galicia, donde la frontera con Portugal, país con un régimen afín al franquista, suponía un difícil y filtro para los guerrilleros del norte, los huidos, que sólo podían iniciar una escapada hacia adelante. Su viaje no tenía vuelta atrás.

Josefa Andrade: “Mucha gente de derechas apoyó a mi padre”

Benigno Andrade había nacido en Cabrui (Curtis) el 22 de octubre de 1908. Ya en su juventud, empezó a simpatizar con el Partido Comunista, lo que, con el paso de los años, le llevó a iniciar el activismo político que le convirtió en uno de los emblemas de la guerrilla antifranquista. Después de muchos años por los montes gallegos, fue detenido y ejecutado en el garrote vil el 26 de julio de 1952.

Benigno tuvo dos hijos, Josefa y Sergio. Pepita, en declaraciones realizadas a este periódico, señaló que más allá de una infancia triste y de toda la accidentada trayectoria de su padre “a lo largo de los años lo que más me ha dolido son las mentiras que se han dicho sobre él”.

Josefa, que no quiso profundizar en aquella época, recuerda a un hombre vestido de militar en visitas esporádicas y la Guardia Civil que llegaba casi a diario al domicilio familiar de Cabrui preguntando por su padre.

Cuando tenía 12 años, ya huérfana, se presentó sola en el Gobierno Civil de A Coruña con la única pretensión de que todo aquello acabase. El gobernador la recibió, la calmó y le prometió que aquel acoso se acabaría, como así fue. Pepita recuerda a Benigno Andrade como un hombre justo, “que contó con el poyo de militares, altos cargos del Ejército, guardias civiles e incluso sacerdotes. Incluso fue alguna vez a ver al Deportivo vestido de cura. Mucha gente de derechas le apoyó. Más de una persona se sorprendería al conocer quiénes han estado en mi casa”.

UPDF
WWW.UPDF.COM

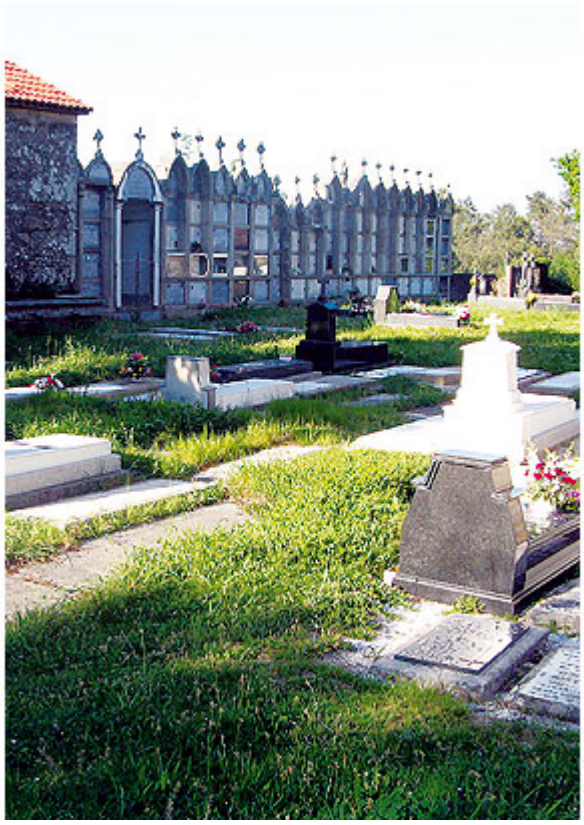

Monte de Loureiro, que conduce a Luou, en el que ajusticiaron a dos de los guerrilleros. A la derecha, atrio parroquial en el que se excavó una fosa común

UPDF
WWW.UPDF.COM

FOUCELLAS, 50 AÑOS DESPUÉS

Republicano convencido, al principio de la contienda confiaba en que las cosas iban a cambiar con celeridad

Portugal actuó de barrera para los luchadores gallegos

La guerrilla desciende de la cordillera del olvido en 2002

▸ Una fosa común en Teo contiene los restos de cuatro correligionarios de Benigno Andrade 'Foucellas', que salió ileso de una de sus últimas emboscadas ▸ Se cumplen cincuenta años de la ejecución del luchador de Curtis en A Coruña

FERNANDO FRANJO • SANTIAGO

El prisma de la historia convirtió en fechorías o hazañas sus acciones que, en cualquier caso, aún hoy, medio siglo después, se cuentan en voz baja. Las crónicas hablan indistintamente de maquis o guerrilleros, que sobrevivieron entre el año 37 y el 52 en un número que se calcula entre 5.000 y 6.000 con el monte como medio natural. Algunos estudiosos les han bautizado como los *hombres de monte*.

Los datos apuntan que sólo 500 huyeron de España, y, evidentemente, ni Galicia ni por supuesto la comarca de Santiago fue ajena a esta actividad de la lucha guerrillera que a veces se confundió con la huida para la supervivencia.

Sin duda, el nombre propio fundamental de la lucha guerrillera en Galicia es Benigno Andrade García, más conocido como *Foucellas*, el escapado más famoso de que pervive en el elenco popular por su trayectoria clandestina marcada por su evasión de la Guardia Civil. *Foucellas* tuvo las características que lo convirtieron en mito: astucia, valentía e intuición para sobrevivir con una dosis añadida de temor popular pese a lo cual creó poco a poco una infraestructura clandestina de ideologías diversas.

El grupo conocido como *Os Foucellas* fue cercado en diversas ocasiones. Las crónicas constatan que el 9 de abril de 1948, el grupo sufrió una emboscada en el Pazo de Oca de la que sólo se salvaron *Foucellas* y Ricardito, uno de sus lugartenientes. Los otros seis murieron. Existen testimonios que recuerdan como a los pocos días, el grupo huyó hacia el municipio de Teo. Se sabe que rondaban la aldea de Mallos, en Lampay, y hay constancia de que visitaron la casa de Manuel Rial y de Maximino García para pedir comida y ropa. Fueron sorprendidos bajo un alpendre en Loureiro por la Guardia Civil y tras un enfrentamiento con la muerte de un agente fueron abatidos a tiros.

Antigua fosa común donde yacen correligionarios de Foucellas

Manuel Currás, que fuera empleado del Ayuntamiento de Teo asistió, acompañado del médico José Raviña Valdés y el juez de Padrón, asistían el 19 de mayo 1948 al enterramiento de cuatro hombres abatidos por la Guardia Civil en el lugar de Loureiro, en la parroquia teense de Luou.

Los nombres de los forasteros –bajo este apelativo figuran en el libro parroquial de la época– son Ricardo Fernández Carlés, de Pontecesures, que era conocido con el nombre de guerra de *Barba Roxa*; Vicente López Novo, de Ribeira; Manuel Agrasar Cajaraville, de Padrón; y Constantino Menéndez, asturiano de nacimiento y cuyas características responden a uno de los lugartenientes de confianza de *Foucellas*, que salió ileso de la emboscada. El resto ya forma parte de la historia. Benigno Andrade siguió con su actividad guerrillera hasta que fue detenido y posteriormente condenado a morir a garrote vil el 26 de julio de 1952.

Acciones guerrilleras en Galicia

Acciones guerrilleras en Galicia (1943 -1952)

	A Coruña	Lugo	Ourense	Pontevedra	Total
Enfrentamientos con la Guardia Civil	72	64	44	26	206
Ajusticiados por la Guerrilla	75	51	72	19	217
Secuestros	19	13	12	15	59
Sabotajes	46	18	18	14	96
Golpes económicos	412	310	256	150	1.128
Guerrilleros muertos	96	86	53	70	305
Guerrilleros detenidos	155	143	123	39	460
Guerrilleros entregados	97	1	2	8	108
Enlaces detenidos	1.554	439	661	707	3.361
Guardias Civiles muertos	17	12	11	6	46
Guardias Civiles heridos	19	11	13	7	50

Resultados de las operaciones guerrilleras en 1939	Total
Ajusticiamientos	2
Atracos	3
Guerrilleros muertos	3
Guerrilleros detenidos	4
Guardias Civiles muertos	2

EL DATO

El asturiano

Constantino Méndez, asturiano de nacimiento y uno de los luchadores caídos, fue trasladado como los demás en carro del país al cementerio en el que se les hizo la autopsia. La partida parroquial de defunción permaneció abierta un mes sin que nadie presentase ninguna reclamación. Puede barajarse la hipótesis de que se trate de uno de los principales lugartenientes de *Foucellas*. El párroco, Manuel Barros, ratificó la defunción el día 20 de junio. ■

LAS CLAVES

Supervivencia

La guerrilla en Galicia se inicia por necesidad de supervivencia en la posguerra ante la falta de organizaciones de izquierda. El terreno convirtió en esencial la colaboración del pueblo.

Estructura

Derivó en cinco agrupaciones zonales entre 1944 y 1949. Fundamentalmente apoyadas por el PC, abarcaron las zonas de Valdeorras a León, Ourense, A Mariña, Lugo y León.

Cronología

En líneas generales, se supone que la guerrilla se desarrolló entre los años 37 y 52 aunque algunos expertos hablan de que la actividad central se redujo al bienio 45-47.

Caída

La mayoría de los guerrilleiros huyeron a Francia e incluso llegaron a América. El guerrilleiro José Castro Veiga *Piloto* fue el último en caer y aguantó en los montes hasta 1965. ■

MUJERES EN GUERRILLA

Francisca Nieto Blanco
Paquina: (Ponferrada) Detenida y encarcelada repetidamente entre 1936 y 1948. Finalmente escapó a Argentina.

Alpidia García Moral Maruxa
Comenzó a colaborar con la guerrilla después de que su marido fuese *paseado*. Fue detenida y posteriormente asesinada por la Guardia Civil.

Consuelo Rodríguez López
Sus hermanos huyeron al monte y sus padres fueron asesinados en 1939. Huyó al monte y permaneció en la guerrilla. Salió de España hacia Francia.

Alida González (Salas de los Barrios, 1915)
Desempeñó un importante papel de enlace. Descubierta en 1945. ■

DE PRIMERA MANO

Josefa Andrade: "Mucha gente de derechas apoyó a mi padre"

"A lo largo de los años, lo que más daño nos ha hecho son las mentiras que se han dicho sobre mi padre". María Josefa Andrade, hija del mítico guerrilleiro y radicada desde hace años en Alicante, recuerda una infancia triste y a un hombre vestido de militar en visitas esporádicas al domicilio familiar en Cabrui (Curtis). "Se ha especulado mucho: algunos han dicho que mi padre fue un bandolero, un vividor". *Pepita* recuerda a Foucellas como un hombre justo que contó con apoyos de militares, altos cargos del ejército guardias civiles e incluso de sacerdotes "fue a ver alguna vez al Deportivo vestido de cura. Mucha gente de derechas le apoyo, muchos se sorprenderían si supiesen quienes han estado en mi casa".

Pero las *visitas* de la Guardia Civil se repetían casi a diario: "mi hermano y yo teníamos miedo de todo y el corazón nos temblaba al ver a aquellos hombres con ametralladoras". Con 12 años, ya huérfana, *Pepita* se presentó sola en el Gobierno Civil de A Coruña con la única pretensión de que todo aquello acabase. Rompió a llorar y el gobernador civil "me dijo que hablaría con el teniente para que aquello no volviese a pasar".

El 26 de julio de 1952, Foucellas fue ejecutado en A Coruña "Mi hermano Sergio y yo estuvimos allí hasta minutos antes. "Ni perdono ni olvido". ■

UPDF
WWW.UPDF.COM

ARCEBISPADO
DE
SANTIAGO DE COMPOSTELA

ARZOBISPADO DE SANTIAGO DE COMPOSTELA
Exp.: VI 0285/25
Nº Reg.: RS 0796/25
Fecha: 18/09/2025

Plaza de la Inmaculada, 1
Teléf.: 981 572 300
FAX: 981 563 691
15704 SANTIAGO DE COMPOSTELA

Vista a petición presentada a este Arcebispado de Santiago de Compostela por D. Gustavo Hervella García, xestor do Grupo HISTAGRA da Universidade de Santiago de Compostela, referente á exhumación dunha fosa común no cemiterio parroquial de Santa María de Luou (Teo – A Coruña);

Polas presentes, outórgase a pertinente autorización, a tenor dos seguintes puntos:

1 — É necesario que se envíe a esta Vicaría Xeral, antes do comezo dos traballos, as autorizacións das autoridades civís para esta intervención.

2 — Cómpre que se precise a zona da fosa común para que o Sr. Cura Párroco poida informar aos fregueses, así coma o tempo aproximado que durarán as actuacións de cara a causar as menos molestias posibles.

4 — Terán prioridade os posibles enterros que poidan haber nos días da intervención.

3 — Ao remate da mesma, prégase que o chan intervido quede debidamente arranxado.

4 — Con esta data envíase copia ao Sr. Cura Párroco de Santa María de Luou.

5 — O aquí asinante parte do suposto de que as familias están conformes coa actuación de cara a que os finados poidan recibir sepultura co agarimo dos seus deudos.

Dado en Santiago de Compostela, a dezaseis de setembro de dous mil vinte e cinco.

José Andrés Fernández Farto,
Vicario Xeral – Moderador de Curia